

Føj for pokker

TRÆK FRA RIBE I DET 16. ÅRHUNDREDE
EN SÆDESKILDRING

Af *Bue Kaae*

I maj 1495 måtte den unge og indtil da sejrberuste kong Karl VIII af Frankrig opgive sin leterhvervede og tilsyneladende faste besiddelse af Neapel, da hans hær under opholdet i og uden for den rige og smukke havneby blev angrebet af en ny og – som det synes – hidtil ganske ukendt sygdom, der var af så heftig en karakter, at det var yderst tvivlsomt, om den stærkt eftertragtede by fortsat kunne forblive i kongens hånd.

Franskmændene kaldte sygdommen *morbis neapolitanus* – den neapolitanske syge – men som den gennem den opløste hær, der bestod af lejetropper fra forskellige europæiske lande, ligesom en voldsom steppebrand bredte sig over Europa, blev den kaldt *morbis gallicus* – den galliske syge – eller frantzoser, men også andre navne som det vidt-udbredte pokker blev bragt i anvendelse.¹

I 1530 udgav en af tidens berømteste læger, veroneseren Girolamo Fracastro, i sin hjemby digtet *Syphilis sive de morbo gallico*, der handler om den unge hyrde Syphilus, der fortørner solguden og derved bevirker, at denne sender en ny pest ud over hele menneskeheden, og denne pest fik derefter navnet *syphilis*, hvis sygdomsbillede digteren i allegorisk form beskriver indgående og nøjagtigt.²

Den nye sygdom ramte med frygtelig kraft en fuldstændig uforberedt befolkning og havde symptomer som høj feber, stærke smerter i hoved og lemmer, udtalt og omfattende hududslet, sår med tilbøjelighed til koldbrand, ofte med døden til følge. Først ind i det følgende århundrede

tog disse voldsomme udslag af sygdommen af; men rædslen for den var naturligvis stadig væk stor, så meget mere som helbredelsesmulighederne var så usikre.³

Da sygdommen slog igennem, var mange i samtiden ikke i tvivl om, hvorfra sygdommen stammede; den var ganske simpelt en følge af Amerikas opdagelse, og den spanske læge Rodrigo Diaz de Isla fra Barcelona vidste at fortælle, at det var mandskab i Columbus' tjeneste, der allerede på den første færd tilbage til Europa havde bragt sygdommen hertil;⁴ også den spanske historiker Fernández de Oviedo mente, at sygdommen stammede fra den ny verden, og skrev i sit berømte værk *Historia general y natural de las Indias* (1535-57): »Mange gange må jeg le, når italienerne kalder sygdommen den franske syge, medens franskmændene kalder den den napolitanske syge. Man havde på begge sider mere ret, om man kaldte den den indiske (dvs. indianske) syge«. ⁵

Med forbavsende hast har sygdommen bredt sig i Europa, og en dansk forfatter i samtiden kunne – måske lidt overraskende for os – oplyse: »1493 kom den horeske sygdom francosser til Tyskland og Danmark«. ⁶ – Noget mere overbevisende er det vel, når den kongelige historiograf Hans Svanning fra sin residens i Ribe kunne meddele:

»Efter den strenge vinter optrådte om sommeren (1495) en voldsom smitsot, uhørt for germaner og daner før den tid, kaldet galliske scabies, hvilken dræbte mange tusinde mennesker«. ⁷

Indsættelsen af junker Schlenitz's sachsiske garde – en sammenløben hob på 6000 landsknægte fra de europæiske valpladser – i kong Hans' krig mod Sverige 1497 har formentlig bragt ved til et bål, der allerede var i lys lue. ⁸

Den svenske ridder Åke Hansson (Thott) skriver i et brev ca. 1505, at »så er mig og undervist, at den gamle kong (Hans) skal være syg i de pokker, hvad der er om (det), ved jeg ej til skels«. ⁹

Den noget vage oplysning om kong Hans' mulige pokker siger ikke ret meget, da, som det sikkert vil fremgå af førnævnte sygdomsbillede, pokker kunne dække over en hel del, og tidens læger var langt fra altid sikre i diagnostiseringen af den ny sygdom og sammenblandede den med andre.

Og når det derfor hedder, at også pave Alexander VI led af morbus gallicus, må denne oplysning tages med et stort forbehold, især da det samtidig oplyses, at paven flere gange led af sygdommen.¹⁰

På mere sikker grund står vi, når det drejer sig om diagnostiseringen af syfilis hos kong Henrik VIII af England,¹¹ og det kan sikkert ikke undre, at den franske kong Karl VIII, som det synes, døde af den ny sygdom – det skete 7. april 1598; det nævnes også, at kong Frantz I af Frankrig og pave Leo X led af sygdommen,¹² der kom til at rase såvel blandt høje som blandt lave, ja, selv Erasmus af Rotterdam, hvis færd efter alt at dømme var ren som duggen, og som nærrede den største rædsel for den ny sygdom, er, som en antropologisk undersøgelse har vist det, ikke gået ram forbi;¹³ han har muligvis pådraget sig sygdommen ved anvendelse af smittebærende drikkeskåle eller lignende; for de almindelige uhygiejniske forhold i samtiden har naturligvis også været medvirkende til befordring af smitten.

Mange af samtidens forfattere var ikke sene til at forklare årsagen til den uhyggelige sygdoms fremkomst.

Hans Svanning var således ikke i tvivl om, »at vi har fået (den) til straf for vore synder« – og denne opfattelse løb øjensynligt senere Arild Hvitfeldt i pennen, når han skrev:

»Sommeren 1495 begyndte udi kong Carls lejr for Neapolis en ny sygdom, frantzosen eller pokker, som man aldrig tilforn havde vidst af . . . hvormed Gud har villet straffe vores ondskab, utugt og synder . . .«¹⁴

1533 udstøder Christiern Pedersen i sin lægebog et dybt

suk over, at »menneskene for sine synder er blevne straffede med mange svare soter og sygdomme, med pokker og andre adskillige plager, af hvilke de gamle forfædre vidste plat intet at sige«. ¹⁵

De frygteligt deforme knogler fra mandsskeletter, der er fremdraget ved udgravningerne ved Øm kloster, og et stærkt medtaget kvindeskelet fra Æbelholt kloster ¹⁶ samt deforme knogler fra Lunds gamle kirkegård ¹⁷ viser til fulde, med hvilken voldsomhed den ny folkesygdom rasede her til lands mellem 1500 og 1550, og sander alt for godt Christiern Pedersens ord, når han skriver:

»Pokker og værk er så meget almindelig i disse land og rige, at hver må se stor ynck på sin jævnkristen«, ¹⁸ eller med humanisten og folkeskribenten Henrik Smiths ord:

»Pokker og frantzoser er såre almindelige udi adskillige lande og besynderlig udi vore lande, så at man ser stor ynck på mange«. ¹⁹

De altid redbonne moralister fik nu rig lejlighed til at svinge tugtens ris over den syndige menneskehed, nu da Paulus' ord om, at syndens sold er døden, ²⁰ fik en særlig markant betydning, seksualiteten sås tydeligt at ligge i det onde; derfor satte man da også ind mod det frimodige liv i de offentlige fælles badstuer; for som den dybt bekymrede Poul Helgesen 1528 udtrykte sig over for Københavns borgmester Niels Stemp, der havde bedt ham om råd angående et hospital, »arme mislige og kranke mennesker til hjælp, trøst og bestand«:

»Thi var det så farligt, som man ville, at alle mennesker skulle bades udi én badstue, men hvad skade, der er afkommen i nogle år, har vi alle set og kan det nu dagligt begræde, dog det er nu for silde med mange. Thi skulle der være adskillige badstuer i den menighed, som er skikkelig, så at syge og karske bader ikke tilhobe udi ét hus«. ²¹

Det fremgår altså heraf, at Poul Helgesen ikke ønsker badstuerne lukket, men blot kontrolleret, således at syge

og raske ikke badede sammen, og vel også – selv om dette ikke direkte blev udtrykt – at kvinder og mænd badede adskilt. Men det blev nu almindeligt, at badstuerne blev lukket og nedrevet overalt i de danske købstæder.

Og det var helt på linje hermed, at der i skibsartiklerne fra 1555 og fremefter var trussel om streng straf for folk, der ved uforsigtighed bragte pokkersmitten videre, således som det f.eks. står at læse i skibsartiklerne af 1568:

40. Ingen, som pokker eller anden onde sår har, skal komme på hemmeligheden; ikke heller skal nogen urengøre hemmeligheden eller noget skibsredskab, skyts og andet; hvo det gør, straffes under kølen (altså kølhales).
41. Sammeledes hvo, som onde sår har, skal være forpligtet at give sig til kende under samme straf.²²

Poul Helgesen rådede i øvrigt den førømtalte københavnske borgmester til så vidt muligt at isolere »de besynderlige, som er bestedt udi pokker, spedalske sot, faldende syge, krøbleri, halthed, blindhed og anden legemlig plage, som er den vældige Guds ris til at straffe verdens synd, dem til pligt og bod, der lider sådan plage . . .«

Mennesker med smitsom sygdom skulle helst anbringes på hospitaler for hver sin sygdom, således at de syge ikke kom til at smitte hinanden.

»Nu på det sidste siden Gud har søgt og påmint verden med nye og forfærdelige sygdomme, som er pokker, St. Johannes plage (kræft?), den faldende sot og andre sådanne Guds lønlige domme«, skal sådanne sygdomme ikke spredes, og »de mennesker, der er bestedte udi pokker, kræft og andre store sår eller værk« skal ligesom de spedalske anbringes uden for byen, så de syge ikke kom til at smitte dem, der var raske.²³

Den behjertede og formuende Claus Jensen Denne havde dog allerede 1516 indstiftet et hospital, indviet til St. Anna

– ved den nuværende St. Annæ Plads i København – for »fattige, syge og såre pokkige«, som plejede at ligge på gader og stræder, da ingen ville modtage dem i noget herberge.²⁴

Men ellers synes der intet steds i Danmark at være oprettet noget hospital, der i særlig grad tog hensyn til syfilispatienter, og de og andre håbløst syge led en krank skæbne.

I fjerde del af Peder Palladius' visitatsbog gives der således en meget sigende beskrivelse af de forfærdelige forhold i Helligåndshuset i København, der husede uhelbredeligt syge, der under de usleste forhold henlå, indtil en barmhjertig død løste op for dem. Peder Palladius skriver:

»Men vil du se, hvem du giver almisse til, da når du kommer til København og haver der noget at gøre, gak da ind i Helliggæstes hus midt i byen! Der skal du finde en åben dør for dig, gak der op ad den ene side og ned ad den anden, og se hvilke arme almissehoveder der ligger på de senge, indførte af ganske Sjællands land, der næse, øjne og mund er afædet af pokker og værk og kræft, der arme og ben er afrunden (afrådnet) og endnu ligger og rynder (rådner) af orme og maddiker og står ikke til at læge deres livs tid«. Peder Palladius opfordrer til ikke alene at forsyne hospitalet med mad, penge og korn »men også med sengeklæd, et lagen, et gammelt håndklæd, forklæd, halsklæd at (give) dem hjem til de fattige at tørre det vor (materie) og blod af deres pokkede ansigt med«. ²⁵

Der var således ikke megen hjælp at vente fra det offentlige, hvad angik mennesker, der led af syfilis, tværtimod blev det ved kongeligt brev af 23. sept. 1546 indskærpet bisperne i landet at tage vare på, at der med straffende hånd strengt blev skredet ind mod sygdommen, i hvert fald for visse kvinders vedkommende. Det siges heri: »at vi er kommet udi forfaring af vore almindelige hospitalsforstandere her udi riget, hvorledes der tit og ofte føres vanføre kvinder til samme hospitaler, som tilforn udi deres ung-

Behandling af syfilispatienter 1497. Den ene læge smører salve på bylder og udslæt ved hjælp af en såkaldt pistil, den anden studerer uringlasset. Det var ellers ikke almindeligt, at lægerne gav sig af med smørekure; de var efter deres mening ikke forenelige med deres stillings værdighed. Den slags arbejde overlod de helst til bartskeerere, badere, skarprettere, kvaksalvere og lignende folk. – Den kvindelige patient er indhyllet i et lagen.

Fra: Bart. Steber: *A malafranzos morbo gallorum preservatio ac cura*. U. å. Wien (1497/98).

dom og velmagt har levet udi åbenbarligt skørlevned og ført et utilbørligt levned og derover blevet fordærvet af pokker, frantzoser og anden sygdom og plage; thi beder vi eder og begærer, at I underviser og udi befaling giver alle sognepræster både udi købstæderne og på landet over alt stiftet, at de ideligen og altid af prædikestolen forkynder for den menige almue, at nu så besluttet er, at hvor sådanne løse og fordærvede kvinder, som af sådant deres onde og løsagtige levned er blevet fordærvet enten af pokker, frantzoser eller anden sådan urene og spedalske sygdom, de skulle herefter denne dag ikke blive stedt eller annammet ind udi noget hospital og fange deres opholdning, at hver derfor ved at tage sig vare og give sig fra sådant slemme og løsagtige levned . . .«²⁶

Men det lader til kun at være så som så med udbyttet af disse anstrengelser, og da Sjællands biskop, den ukuelige moralist Peder Palladius 1556 så at sige gjorde status op over »udi dette sidste hundrede år, hvad for straf der er kommet ind i Danmark efter løsagtige klæder, adfærd og onde sæder«, kom han ved en unægtelig ejendommelig anvendelse af årsagssætningen da også bl.a. til det resultat, at »den tid de frantzosiske løsagtige noder og fagter i klæder og sæder blev indførte her i riget, da kom de pokker derfra herind i riget med og hænger endnu fuldt hart derved . . .«²⁷

Der var således ikke mangel på indsigtsfulde og bekymrede, for ikke at sige panikslagne mænds mere eller mindre sikre og antagelige forklaringer på den ny sygdoms fremkomst i Europa og opdukken her til lands; såre vanskelig var det naturligvis at anvise virkeligt anvendelige og gennemførlige måder, hvorpå den frygtede sygdom kunne udryddes eller blot virksomt bekæmpes og dermed begrænses. De mere eller mindre velmente forsøg på at oprette specielle hospitaler for patienter, der led af syfilis, så de kunne isoleres fra den øvrige befolkning, således som det fra middelalderen kendtes for de spedalskes vedkommende

i St. Jørgensgårde, var nok, når alt kom til alt, ikke praktisk gennemførlige, og man måtte forsøge ad andre veje, veje, der i deres barske strengthed nærmest var udtryk for en vis hjælpeløs afmagt, som f.eks. det kongelige brev af 23. sept. 1546 vel må siges at være udtryk for; og det samme er vel også tilfældet med de bandstråler mod prostitutionen, som Peder Palladius udslynger i sin visitatsbog, når det f.eks. lyder:

»Tyv og tyvens kumpan dem hænger man op, når man får fat på dem; hvi må ikke horerne og skøger og deres kumpaner, det er de, som boler med dem, ikke hudstryges til kagen heller til galgetræet?«²⁸

Og siger han videre: »Her var vel en god formaning behov, først til hine ugudelige byfogder udi købstæderne, som vil beskytte og beskærme sådanne skarns kvinder, til onde og ikke til gode, for en gylden heller for et sildegarn heller ellers en skændig både og vinding, hvormed de sælger synd og fordagtinger (holder hævd over) synder, dér Kristus tålte død for, og betænker ikke, at de er derfor forskikkede til byfogder, at de skal afværge synd og skændslevned udi en stad og ikke styrke og stadfæste sådant folk udi synd og Guds fortørnelse . . .«²⁹

Og i sin Tractat om de stykker, hvormed Guds ord kan forfremmes og ved magt holdes, skriver han:

»Ingen skal lides udi nogen by eller sogn, som fører et skændeligt levned med horeri, skørlevned eller boleri, men de skal straffes og fordrives fra et sted og til et andet, indtil så længe de skammer sig, item (ligeledes) retter og bedrer sig.«³⁰

Peder Palladius' voldsomme angreb på prostitutionen, der i øvrigt nøje stemte overens med hans store mester Martin Luthers indstilling, må betragtes som optakten til den forfølgelse, der nu her til lands satte ind mod de lavkastede, vel ofte ubegavede, i mange henseender hjælpeløse og foragtede, men dog anvendelige og ofte misbrugte kvin-

der, der af en eller anden grund måtte friste den prostitueredes tit kummerlige lod.

Man satte i det hele taget ind mod utugten, hvor man mødte den, og så tidligt som i den københavnske reces af 1537 lyder det i § 7:

»Bliver nogen ægtemand eller ægtekvinde funden i hor, da skal den skyldige ægtemand derfor miste sit hoved, og den skyldige ægtekvinde sækkes og druknes.«³¹ – En lovbestemmelse, der i sin strenghed synes at have overgået al tidligere dansk lovgivning på dette område, men helt var i overensstemmelse med den såkaldte kejserlov – Leyenspiegel, Strasbourg 1509 – hvis 3. del § 4 lod straffen for ægteskabsbrud være livsstraf og drukning.³² Man har dog øjensynligt på dansk grund fundet, at der måtte gives en lempelse af den strenge bestemmelse i den københavnske reces; for allerede i Odense-recessen af 24. juni 1539 § 3 ses det, at »... dersom nogen ægtemand findes i åbenbar hor, så det er bevisligt, og har sin ægtehustru levende, eller og ægtekvinde, som har sin ægtehusbond levende, findes i åbenbar hor, da skal de første gang, hvis brøst så findes, straffes på deres gods og penninge efter deres yderste formue; findes de anden gang, skal de i lige måde straffes på deres gods og siden forvises af landet; kommer de tredie gang, da skal de straffes efter vor ordinans' lydelse; er det en mand, hvis brøst så findes, da mister han hovedet; er det en kvinde, da druknes og sækkes hun...«³³

Denne bestemmelse gik ligelydende igen i den københavnske reces af 1547 og i det væsentligste i den koldingske reces af 1558.³⁴

Da den store moralist og skøgebekæmper Peder Palladius var en lille dreng – han er født i Ribe 1503 – kom pokkeren til hans fødeby, hvorfor man allerede i hans drengear – efter hans eget udsagn – ødelagde byens badstue i et forsøg på således at komme sygdommen til livs, på samme måde, som man ødelagde de almindelige bad-

stuer alle vegne i landet. – »Var (blev) endnu aldrig optagen siden, det jeg kan få at vide, alligevel at stedet beholder sit gamle navn og gaden desligeste, som de kalder Badstuestræde«, som han tilføjer.³⁵

Den lå nede ved åen på den nordlige side af den nuværende Badstuegade.³⁶

Man satte altså i Ribe omgående ind mod sygdommen, der var så nøje forbundet med utugt, og som andet steds kom man, som det vil vise sig, til at føre en meget vanskelig kamp mod de løse sæder.

Og her lå det lige for, at det ansvarsbevidste bystyre i de lutherske reformatorers ånd satte ind på, at det hellige ægteskab blev holdt i hævd blandt byens borgere.

Et par eksempler til belysning heraf:

I november 1542 var på Ribe rådhus forsamlet lensmanden på Riberhus Henrik Rantzow, Ribe-bispen magister Hans Tavsens, byens borgmestre og to rådmænd for efter kongelig majestæts befaling at behandle en trætte mellem Jacob Skriver og hans hustru Kirstine. De to ægtefæller blev ved den lejlighed forligte, og det blev bestemt, »at de skulle drage tilsammen igen og forliges vel med hverandre . . . og hvo som først brød mod den anden, da skulle den lide der tilbørlig straf for«.³⁷

Hvilken straf der i så tilfælde skulle overgå den skyldige, meldes der intet om, men følgende sag kan måske antyde et og andet i den henseende.

Ribe-borgeren Kristen Trellund og hans hustru Marine efterkom ikke netop Luthers forskrift om, hvorledes man kristeligt og gudeligt bør leve i ægteskabsorden, og det til megen forargelse for godtfolk i Ribe; det var derfor kun naturligt, at de to uheldige ægtefæller stod til rette på rådhuset i Ribe. Det skete for ærlig, velbyrdig og strenge ridder hr. Niels Lange, høvedsmand på Riberhus, og de hæderlige mænd af Ribe domkapitel, prælaterne magister Niels Viborg, magister Hans Svanning, magister Kaspar

Mule og kannikerne der sammesteds hr. Jens Pedersen Grundet, sognepræst ved domkirken, og magister Thomas Knudsen, lektor, dertil Ribe-borgmestrene Oluf Pedersen og Jens Kristensen Hegelund og rådmændene Jens Tjellefsen, Niels Tovskov, Hans Pedersen Fanning, Peder Bruun, Søren Jacobsen Stage, Lambert Ibsen, Bagge Jensen, Oluf Staffensen og Hans Tygesen.

Og for denne imponerende forsamling blev mandag den 22. dec. 1561 en handel og kontrakt forhandlet mellem de to ægtefæller, der havde været til så megen forargelse.

Først forpligtede Kristen Trellund sig til – forholdt og strengeligen befalet – at han skulle elske sin hustru og have god omgængelse med hende, som en dannemand bør at have med sin ægte dannekvinde, og forsørge hende, så hun kunne have underhold i sit eget hus til sig og sine børn med øl og mad, sko og klæder på redelig vis, og søge selv dug og seng med hende. For fremtiden måtte han ikke, som han tidligere havde gjort, holde sig fra hende dag og nat med hans drik og anden uskønsomhed i hans bjærgning og næring, men skulle holde sig til hende og lade hende være i huset med sig inden dørens, stue eller kammer, så han kunne se og vide, hvad hun gjorde, om hun levede ærligt med ham i ægteskabs kyskhed, og skikke sig i alle måder, som en ærlig dannemand burde gøre mod sin ærlige dannekvinde, og hvis han brød dette, skulle han straffes på sin hals.

På samme måde skulle hustruen være sin husbond hørig og lydig og have en kærlig omgængelse og kristeligt levned med ham i mad og mål og sengefællig, som en dannekvinde burde have med sin ægte dannemand, og flitteligen tage vare på sin husbond, børn og hans hus, og for fremtiden måtte hun ikke gå uden for huset i selskab eller andet steds uden hans vilje, men når hun skulle gange ud på begge deres gavn, da skulle hun bede om lov dertil af sin husbond, så at han vidste, hvor hun var, og hvad hun gjorde,

for at der ikke skulle gives ham årsag til mistanke til hende, som han hidtil havde haft.

Hvis hun handlede imod dette, og hun med skelligen vidnesbyrd blev overbevist herom, skulle hun lide døden ved en sæk.³⁸

Det lader til, at den høje ret meget skønsomt har undladt direkte at anklage de to ægtefolk for hor, skønt man i hvert fald for hustruens vedkommende nok kunne fæstne sig lidt ved, at retten øjensynligt har fundet mandens »mistanke på hende« begrundet; den straf, som retten truede med, var jo netop den straf, der efter den københavnske reces af 1537 § 7 blev bragt i anvendelse for ægtefolk, der blev grebet i hor.

Bestemmelsen i Odense-recessen af 24. juni 1539 § 3 og den næsten ligelydende bestemmelse i koldingske reces af 1558 § 60 har retten i Ribe øjensynligt fundet for omstændelig i den foreliggende sag, og det kunne nok være vanskeligt i det hele taget at bevise, at der forelå et alvorligt ægteskabsbrud, og retten har ladet det blive ved mistanken og skåret igennem med en alvorlig advarsel om en straf som den i den københavnske reces.

Netop i ægteskabsager herskede der i øvrigt efter reformationens indførelse megen usikkerhed, nu da disse ikke længere blev behandlet efter kanonisk ret, således som det havde været tilfældet, da den katolske kirke var den herskende i landet og under sin jurisdiktion bl.a. havde sager vedrørende hor, blodskam, bigami, lejermål – dvs. sager om uægteskabelige forbindelser – og lignende.³⁹

I Odense-ordinansen af 14. juni 1539 havde kongen søgt at løse problemet ved at »forvise ægteskabsager til os selv eller vor lensmand, og (om det er i købstæderne) til borgmestre og råd, såfremt som der er sådan trætte mellem to eller flere, at der vil siges overlyst dom af, eller om der er nogen skammelig last overlyst vitterligt, eller om man frygter for nogen forargelse blandt almuen. Ellers må de befri

samvittighederne af Guds ord i disse såvel som i andre sager og efter ordsens lydelse give gode bestandige råd«. ⁴⁰

Navnlig det sidste punkt i denne bestemmelse kunne give anledning til en ret tilfældig praksis, og den usikkerhed, der har været forbundet dermed, har øjensynligt bundfældet sig i Ribe-ordinansen af 4. maj 1542, hvis § 3 har følgende ordlyd:

»Item, at efterdi der og findes stor uskikkelighed i ægteskabs- og horsager, da har vi derom nu så bevilget og endeligen besluttet, at dermed så holdes skal, at alle ægteskabs-sager og horsager vil vi, at de, som på vore vegne har stifterne i befaling (altså stiftlensmændene), skal med kapitlet udi hvert stift stævne dem for og udrette . . .« ⁴¹

Yderligere blev det på nationalsynoden i Antvorskov 24. okt. 1546 fastslået, at ægteskabssager regelmæssigt skulle behandles fire gange om året – dette var blot en videreførelse af den katolske retspraksis med fire kvartårige tamperdage, på hvilke ægteskabssager blev behandlet.

Som det fremgår af ovenstående, blev ægteskabssagen i 1542 mellem Jacob Skriver og hans hustru behandlet strikte i overensstemmelse med Odense-ordinansen af 14. juni 1539, medens rettens sammensætning i sagen mellem Kristen Trellund og hans hustru ikke helt var i overensstemmelse med hverken denne ordinans eller Ribe-ordinansen af 1542, men fremgået af en sammenblanding af bestemmelserne i de to ordinanser.

En tredje fremgangsmåde blev bragt i anvendelse i ægteskabssagen mellem Niels Ibsen i Ribe og hans hustru Karen Nielskone i 1572.

Da de ikke opførte sig som rette ægtefolk, Gud i himmelen til fortørnelse, mente *bytinget* sig forpligtet til at tage vare på det ulykkelige ægteskab og med det gode søge at holde ægteskabets hellighed i hævd ved at forlige mand og hustru.

Dette skete onsdag ante Viti et Modesti – 11. juni – 1572.

Ved den lejlighed blev Niels Ibsen, Ib Skinders søn, og hans kone venligen og vel forligt i den tvist og uenighed, som indtil da havde været mellem dem, på den måde, at Niels Ibsen for tingsdom forpligtede sig til, at han for fremtiden skulle skikke og forhandle sig skikkeligt, oprigtigt og kristeligt med sin hustru, som en ægte dannemand bør gøre, og ej så skammeligt med hug og slag handle mod hende, som han hidtil havde gjort, ikke heller måtte han forrykke, sælge eller afhænde noget af deres gods, som de havde i fællesskab, uden hendes vilje eller samtykke, og dersom det skete, at han uden skyld eller brøde fra hustruens side forbrød sig eller forgreb sig mod hende, og hun for retten kunne bevise ham det skelligt over, »da skal alle sager stande ham åben for under æres og livs fortabelse«.

Niels Ibsens fader, Ib Skinder, og hans broder Anders Ibsen, skrædder i Ribe, lovede (garanterede) og satte borgen for, at Niels Ibsen fast og ubrødeligt skulle holde sig, som det sig burde, men samtidig forpligtede Karen Nielskone sig på samme måde som sin mand; for hvis han med skellig grund for retten kunne overbevise hende om, at hun havde forbrudt sig og ikke skikket sig kristeligt og tilbørligt imod ham, som en dannekvinde bør gøre mod sin husbond, »da skal samme sag, poen (straf) og straf stande hende åben for såvel som ham«.

Derefter rakte Niels Ibsen og Karen Nielskone som et kærlighedstegn hinanden deres hænder som vidnesbyrd om, at begge ville råde bod på, »hvis (hvad) de først Gud i himmelen og siden hverandre imod deres ægteskabs stat indtil denne dag fortørnet har«.

Som det fremgår af ovenstående, blev det ikke nærmere præciseret, på hvilken måde en eventuel livsstraf skulle eksekveres, derfor heller ikke, om Karen Nielskone skulle »sækkes og druknes«. ⁴³ Men som Troels Lund ironisk skriver:

»En blødsøden skik var det derimod, at man, når det

kom til stykket, stundom benådede dem, der skulle »sækkes«, og lod dem rette i stedet«. ⁴⁴

Men så stor var usikkerheden i øvrigt efterhånden i hele riget vedrørende behandlingen af ægteskabssager, at regeringen 13. april 1579 indkaldte landets bisper til sammen med nogle råder og højlærde »at vedtage en skik«, hvorefter der kunne dømmes i de forskellige tilfælde af ægteskabssager. Dette motiveredes udtrykkeligt med, at der tit var indkommet meget sælsomme ægteskabssager for kapitlerne, og at der ikke var nogen fast regel, hvorefter man kunne dømme, hvilket havde medført, at der i de forskellige kapitler var dømt forskelligt i ens sager. Bisperne og de andre indkaldte skulle møde i København St. Hans dag og her vedtage et udkast, der siden skulle præsenteres for kongen, trykkes og udgives på dansk.

Tre år efter forelå så Kongelig Majestatis ordinans af 19. juni 1582, lydendes om ægteskabssager; her blev en række af de usikkerhedsmomenter, der siden reformationens indførelse havde præget afgørelserne i ægteskabssager, ryddet af vejen; men man vil dog her forgæves lede efter bestemmelser, der tager sigte på forhold, der er karakteristiske for de ovenstående ægteskabssager fra Ribe, og i sådanne tilfælde har retten øjensynligt måttet gå frem efter »samvittighederne«.

I øvrigt fandtes der i Ribe stadsret en bestemmelse, der så afgjort tog sigte på at beskytte ægteskabet, men som i hele sin groteske udformning næppe har fundet anvendelse, selv i denne forvirringens og frygtens tid i det 16. århundrede. Det er stadsrettens § 27, der lyder:

»Befindes nogen med en anden mands ægtekonen i hor, da er det stadens ret, at han skal drages af hende ad byen den ene gade op og den anden ned ved samme lem, der han gjorde synden med hende, og så skal han blive kvit for den sag«.

Man vil forgæves i stadsretten lede efter andre straffe-

bestemmelser, der tager sigte mod uægteskabelige forbindelser eller brud på almindelig anerkendt seksuel adfærd, selv bigami tog man lemfældigt på, hvad der fremgår af stadsrettens § 17, hvor der står:

»Hvis nogen her tager en kvinde til ægte og andet steds har haft en ægtehustru, som han har forladt, skal han, hvis han bliver overbevist om det, give afkald på den sidste og være uden del i hendes ejendom, men udjages af staden og for sin skændige gerning betale sin halve formue til fogden og staden«.

»Men«, tilføjes der her, »hvis nogen lokker en anden mands ægtehustru og tager hans gods og flygter fra staden med hende, skal han, hvis han bliver pågrebet, have sit liv forbrudt«.

Og det samme var efter stadsrettens § 3 tilfældet med den, der øvede vold mod en kvinde og blev overbevist derom af de 12 nærmeste naboer dér, hvor voldtægten havde fundet sted.

Endelig fastsatte stadsrettens § 21, at hvis nogen beskyldte en anden for at være liderlig eller en horeunge og ikke kunne bevise det, skulle vedkommende bøde tre mark til den forurettede, en mark til fogden og en mark til staden. – Det var i øvrigt den straf, der gjaldt for den, der med urette beskyldte en anden for at være tyv, røver, falskner, meneder, morder eller løgner.⁴⁵

Det var efter det foreliggende klart, at det var øvrighedens opgave bl.a. at beskytte ægteskabet, der var et led i Guds verdensorden, men det var lige så klart, at det syndige menneske ikke altid var sindet at holde ægteskabets hellighed i ære; det var så afgjort tilfældet med horkarle og skørlevnere, som efter Luthers mening ikke skulle arve Guds rige, og naturligvis var det ikke den enkeltes sag, om han eller hun ville formaste sig til at udsætte sig for den evige fortabelse – netop den nye sygdoms uhyggelige omsiggriben viste tydeligt nok, at Gud straffede det folk, hvis

øvrighed ikke vogtede på den enkeltes moral og sædelige adfærd.⁴⁶

Det lå klart for dagen, at det menneskelige driftsliv måtte ledes ind i ægteskabets tryghed og frelse, hvorfor uægteskabelige forbindelser lå i det onde og måtte straffes; recessen af 1537 § 9 fastslog da også, at jomfrukrænkelse medførte en bøde til pigens rette værge og til kongen – bøden til kongen var den, der i katolsk tid tilfaldt biskoppen.⁴⁷ – Man fandt ikke anledning til at yde nogen erstatning til pigen, da hun jo ikke var uden skyld i, at hun var blevet krænket.

Og det var helt i Luthers ånd, når det i Odense-ordinansen af 1539 § 50 hedder:

»Så mange, som åbenbart ligger udi åbenbare laster og således fortørner kirken, som er horkarle, skørlevnere etc., og vil ikke rette sig, når de er en sinde (gang) og anden sinde påmindede, men (for)bliver forhærdede i deres ondskab, de må holdes for hedenske og fordømmelige, Matth. XVIII«.

De måtte ikke modtage alterens sakramente, så længe de ikke havde forbedret sig. »Men til prædiken må man stede dem. Dog skal man under des (dette) flittelig advare dem, at de frygter Gud og ej foragter den samme dom, som prædikanterne på menighedens vegne, efter Guds ord, har ladet lyde over dem, på det (at) de ikke opvækker nogen større Guds dom imod sig og vender så det kirkens moderlige ris sig til en evig fordømmelse. Thi hvad som helst prædikerne udi de måder efter Guds ords lydelse beslutter, det vil Gud holde ved fuld magt . . . Alt det andet hører herskabet (øvrigheden) til, fordi gudsbespottere, horkarle, jomfrukrænkere, kirkerøvere og kirkernes ugudelige overfalder de falder også under sværdet, så er og sværdet kirken sin tjeneste så meget pligtig, at hun (kirken) derved må blive udi fred«.⁴⁸

Den 6. dec. 1547 blev det i en tilføjelse til Odense-reces-

sens § 3 bestemt, at jomfrukrænkeren skulle bøde 10 mark til kvindens rette værge og 8 skilling grot til »sit herskab«. ⁴⁹ Og denne bestemmelse blev gentaget i koldingske reces af 1558. ⁵⁰

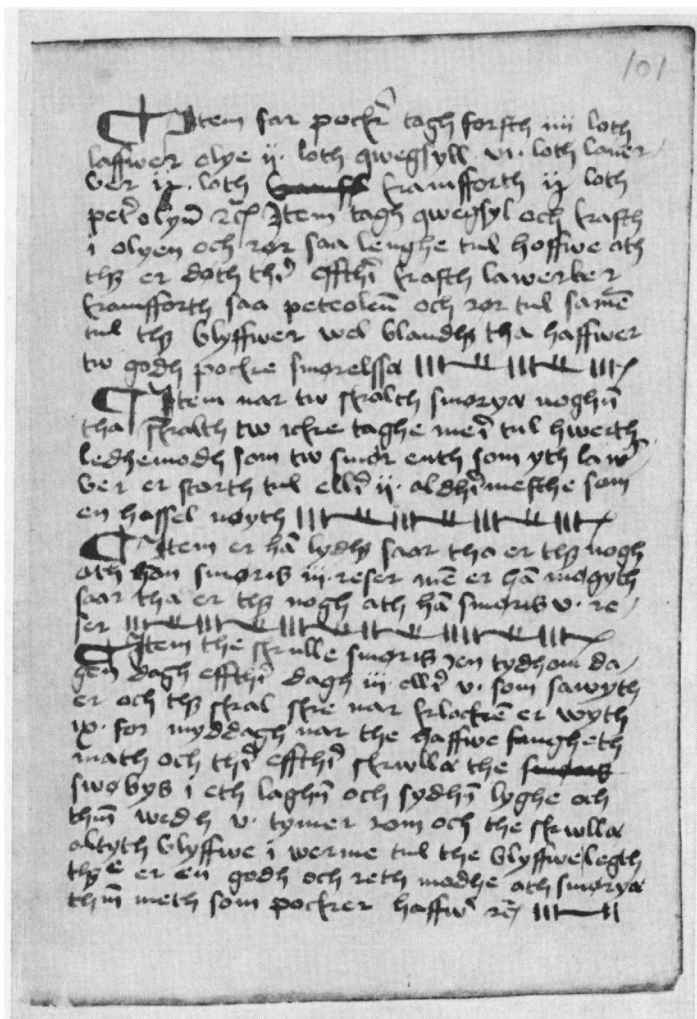
Under de givne forhold måtte man altså i særlig grad mene det hensigtsmæssigt at søge de uægteskabelige forhold begrænset mest muligt.

I det rette bursprog, som hvert år skulle kundgøres for borgerne i Ribe på driktingene efter jul og påske, altså på de mest besøgte tingdage, findes følgende bestemmelser, der er nedfældet engang mellem 1540 og de følgende ca. 20 år:

35. Item er besluttet og vedtaget af borgmestre og råd (og fogden) og den menige mand, at hvilken en karl som beligger og krænker en pige, og de tjener begge en mand, da må og skal deres husbond tale dem til for tyveri og forræderi derfor, og han og hun siden straffes som vedbør, når derpå klages.
36. Item tjener hun en og han en anden mand, som den last bedriver, da må og skal hendes husbond tale ham til for tyveri. ⁵¹

Det skulle altså virke afskrækkende, da straffen for tyveri for en mands vedkommende var galge og gren og for en kvindes vedkommende levende begravelse under en balje ved galgens fod. ⁵²

Men det er højst tvivlsomt, om disse bestemmelser, der jo i strenghed langt overgik straffebestemmelserne i de ovenfor anførte recesser, nogen sinde er bragt i anvendelse over for forseelser som dem, der er omtalt i bursprogets § 35 og 36, men bestemmelserne har vel virket afskrækkende – og det er muligvis forklaringen på, at Iver Kjeldsen og Kirsten Kristensdatter hemmeligen »undrømte« deres tjeneste i hospitalet i Ribe; for medens de var i tjene-

En sybiliskur i et håndskrift på Det kongelige Bibliotek, 16. århundrede. Arbøger for nordisk oldkyndighed og historie, 1918, s. 122.

Item for pocker: tagh først iij loth laffwer olye, ij loth qwegsyll, vi loth lauerber, 1½ loth kamfforth, 1½ loth peterolyum etc. Item tagh qwegsyll och kasth i olyen och rør saa lenghe tiil hoffwe ath thet er døth, ther effther kasth lawerber, kamfforth, saa peteoleum och rør tiil samem, tiil thet blyffwer wel blandhet, tha haffwer tw godh pocke smørelssæ.

Item nar tw skalth smøryæ noghen, tha skalth tw icke taghe mere tiil hwerth ledemod, som tw smør enth som yth lawerber er storth tiil eller ij, aldher mesthe som en hassel nøyth.

Item er han lydhet saar, tha er thet nogh, ath han smøriß iij reser, men er han møgyth saar, tha er thet nogh ath han smøriß v reser.

Item the skulle smøriß jen tydh om dagen, dagh effther dagh iij eller v som sawyth er, och thet skal ske, nar klokken er wyth ix for myddagh, nar the haffwe fangeth math, och ther effther skwillæ the swøbyß i eth laghen och sydhen lyghe och* them wedh v tymer rom, och the skwillæ altyth blyffwe i werme tiil the blyffwe legth, thette er en godh och reth modhe ath smøryæ them meth, som pocker haffwe etc.

* Her mangler et ord.

Oversættelse:

Ligeledes for pokker: tag først fire lod lauerolie, to lod kviksølv, seks lod lauerbær, halvanden lod kamfer, halvanden lod petroleum osv. Ligeledes tag kviksølv og kast i olien og rør så længe tilsammen, at det er dødt (dvs. helt optaget i olien), derefter kast lauerbær, kamfer, så petroleum og rør tilsammen, til det bliver vel blandet, da har du god pokkersmørelse.

Ligeledes når du skal smøre nogen, da skal du ikke tage mere til hvert ledemod, som du smører, end som et lauerbær er stort til eller to, aller mest som en hasselnød.

Ligeledes er han lidet skadet, da er det nok, at han smøres tre gange, men er meget skadet, da er det nok, at han smøres fem gange.

Ligeledes skal de smøres en tid om dagen, dag efter dag tre eller fem, som sagt er, og det skal ske, når klokken er ved godt ni før middag, når de har fået mad, og derefter skal de svøbes i et lagen og siden ligge og (hvile?) sig henved fem timers tid, og de skal altid være i varme, til de bliver helbredt; dette er en god og rigtig måde at smøre dem på, som har pokker osv.

ste dér for kost, havde Iver Kjeldsen lokket og beligget Kirsten Kristensdatter »udi hospitalets brød«, hvorfor hospitalsfogden 9. dec. 1586 fordelte de to syndere på Ribe byting – dvs. at hospitalsfogden gjorde krav på erstatning af en eller anden art, som de to formastelige unddrog sig – der var altså ikke tale om, at bursprogets strenge bestemmelser skulle tages i anvendelse, man nøjedes med at slå fast, at hvis de stadig væk ikke ville svare deres forpligtelser, skulle de betale en mark til sagvolderen – altså til hospitalet⁵³ – og til kongen; hvis dette ikke skete, kunne »den lagsøgte og lovforvundne« indsættes i fængsel, indtil gælden var betalt.⁵⁴ Men Iver Kjeldsen og Kirsten Kristensdatter har øjensynligt foretrukket at fortrække fra byen og friste en sikkert ikke alt for lystelig skæbne andetsteds.

Men trods reformatorer, moralister, prædikanter, lovgivere og byøvrighed samt pokker og frantzoser fulgte det ukuelige liv sine egne lunefulde og uundgåelige, næsten tvingende veje; for de strenge bestemmelser i bursproget og andetsteds kunne i hvert fald ikke forhindre, at der i Ribe i det her omhandlede tidsrum var ikke så helt få børn, der blev født uden for ægteskab, hvad de særdeles righoldige tingbøger bærer mange vidnesbyrd om.

J. Kinch har beregnet, at i tidsrummet 1623-59 var mellem 7 og 8 pct. af børnene i domsognet født uden for ægteskab,⁵⁵ og man har vel lov til at gætte på en lignende procent i anden halvdel af det 16. århundrede.

En almindelig praksis var det, at det par, der således havde forsyndet sig mod den almindeligt antagne moralske norm, blev gift og således indgik i den Gud velbehagelige ægteskabs stat, eller at manden i hvert fald lovede at gifte sig med den »lokkede« pige, således som det f.eks. var tilfældet med Thomas Mortensen, der i begyndelsen af 1570-erne var skriverdreng på Riberhus og her stod i lære hos slotsskriveren. Den i øvrigt noget vidtløftige og upålidelige unge mand havde haft sin gang i Grønnegade, hvor Jep

Overskær boede i et hus, som Kristen Lange til Bramming ejede. Han forlokkede Jep Overskærs datter Maren, og 8. marts 1572 kom sagen for bytinget, hvor det lykkedes nogle agtværdige Ribe-borgere at forlige den sikkert vrede fader og den unge mand – hvad pigen mente, melder historien intet om, og det har sikkert heller ikke i den givne situation været af større betydning. – Man blev enige om, at Thomas Mortensen skulle trolove sig med Maren Jepsdatter, som skulle være hjemme hos faderen i to eller tre år, indtil Thomas Mortensens vilkår kunne blive bedre; endvidere lovede den unge mand, at når Maren Jepsdatter blev »frelst og ganged til kirke« – altså når hun havde født barnet og havde kirkegang seks uger efter fødslen – skulle enten han selv eller hans fader på hans vegne komme til byen »og bestille sin sag hos Jep Overskær på hans datters vegne«. ⁵⁶

Eller man ordnede sig på en mere praktisk måde som i sagen mellem Lambert Nielsen og Else Nielskone i Puggårdsgade, vel en enke. Også her havde det letfærdige forhold fået følger, men man ordnede i juli 1573 sagen ved en juridisk bindende erklæring fra Lambert Nielsen om, »at barnet ville han hjælpe til at føde og se til gode ud af hans yderste formue, og for^{ne} Else Nielskone ville han gøre skel for den skade, han havde gjort hende, efter uvildige danne-mænds tykke«. ⁵⁷

Men det skete naturligvis, at faderen til det uønskede barn undgik at overholde de forpligtelser, som han havde indgået med den lokkede pige; det måtte f.eks. Sidsel Kristensdatter i Lustrup sande, hvorfor hun 13. aug. 1573 på bytinget fordelte Jørgen Hansen, født i Varming, for 10 gode daler, som de var forligte om ved en tingsdom, at han skulle give hende efter hendes vilje og minde for det barn, hun avlede ved ham, og dermed skulle alting være til en venlig klar afkaldssag mellem dem på begge sider, eftersom de tilsagde hverandre tilforn ved tingsdom at ville være

hinanden beskeden og slet intet have med hverandre at bestille efter denne dag udi nogen måde.⁵⁸

Og rådmandssønnerne, byens »foryldte ungdom«, holdt sig ingenlunde tilbage på disse som på andre felter, og følgende sag er egentlig et ganske godt eksempel på, hvad sådan en privilegeret ung mand mente at kunne til-lade sig.⁵⁹

Lørdag den 5. febr. 1597 lod Jens Lund for tingsdom på bytinget »sin skriftlige forsæt og beretning læse og kundgøre, lydendes blandt andet, at han mener, at for^{ne} Anders Pedersen (en søn af afdøde rådmand Peder Spandet) ikke altid at være indkommen af tilbørlige steder udi hans hus, offentligt om dagen og lønligt om natten, og har derover beliggen og lokket hans søster Mette Lundsdatter«. Yderligere beklagede han sig over, at Anders Pedersen ulovligt havde udtaget en hellebard af hans hus.⁶⁰

Lensmanden på Riberhus og kapitlet i Ribe dømte ham så at sige omgående til at tage Mette Lundsdatter til ægte, og samme dag gik to Ribe-borgere i forløfte (borgen) for, »at han skal blive tilstede og forse sin kone og hendes barn som ægtefolk bør at gøre med rette«. ⁶¹ – Men det gik så som så med opfyldelsen af lensmandens og kapitlets krav, og 6. sept. samme år fik Mette Lundsdatter på bytinget dom for, at de to garanter skulle »holde og fuldkomne alt, hvis (hvad) de havde lovet (garanteret) efter Ribe bysbogs lydelse«. ⁶² Den 17. dec. samme år blev de to garanter atter krævet for deres forløfte. ⁶³ Anders Pedersen Spandet opfyldte altså stadig væk ikke sine forpligtelser, hvorfor nogle af Mette Lundsdatters slægtninge, bl.a. Niels Grisbæk og Anders Lydiksen Guldsmed, søgte at få ægteskabet i stand ved at forpligte sig til at give 200 daler i medgift, og 1. aug. 1598 erklærede Anders Pedersen Spandet sig rede til at gifte sig med hende »på de aftalte betingelser«.

Men det blev dog stadig væk ikke til noget med giftermålet, og 8. maj 1599 fordelte Lydik Andersen Guldsmed

på bytinget Anders Pedersen Spandet for ikke at have fuldkommet dom om ægteskab og den borgen, der samme dag var stillet derfor, og de udgifter, Mette Lundsatter havde haft med at opdrage det fælles barn, og de udgifter, andre havde haft i den anledning, men stadig væk var hendes venner villige til at forsyne hende med penge og husgeråd, »dersom han med gode endnu ville gøre ende derpå«. ⁶⁵

Den 6. aug. samme år kunne byfogden til de nævnte anklager føje, at Anders Pedersen havde lokket og beligget Margrethe Nisdatter fra Skrydstrup, »siden han er tildømt at ægte for^{ne} Mette Lundsatter;« ⁶⁶ den 10. dec. forbød byfogden så nogen at »huse og helle« Anders Pedersen, indtil han havde efterkommet sine forpligtelser; ⁶⁷ dertil kom, at en ny garant beslaglagde noget korn, der tilhørte Anders Pedersen. ⁶⁸ Nu gav Anders Pedersen køb, og 20. jan. 1600 stod brylluppet mellem ham og Mette Lundsatter. ⁶⁹

Under sådanne forhold, hvor ikke så helt få uægteskabelige børn så dagens lys, kan det sikkert ikke undre, at det ikke så helt sjældent skete, at faderen lyste et sådant barn i kuld og køn; derved fik barnet arveret efter faderen, for det meste til en bestemt sum penge, som da f.eks. Hans Bondesen 15. nov. 1606 lyste sin søn Anders Hansen i kuld og køn til 20 daler, ikke noget særligt stort beløb ganske vist, men Anders Hansen blev nu ægtefødt og kunne ikke længere kaldes horeunge. ⁷⁰

Ja, man kunne tage skridtet fuldt ud, som da Gøde Jensen, skolemester i Lemvig, på Ribe byting 19. okt. 1586 lyste sin slegfredsøn Jens Gødesen i køn og kuld og til at være arving på lige fod med de ægtefødte børn efter hans og hans hustrus død. ⁷¹

Lidt omsonst må det nok synes, når Peder Friis 4. nov. 1586 gjorde sin slegfredsøn med Line Beegs, Anders Beeg, til sit ægtebarn og arving; for få dage efter blev Anders Beeg,

der havde ernæret sig som købmand i Ribe, hængt som tyv uden for byen; »men straks efter, at for^{ne} tyverisag påkom ham, har for^{ne} Peder Friis opsagt ham her for tingsdom, så han ville hverken nyde eller undgælde ham i nogen måde«. ⁷²

Disse få tilfælde af et ret lempeligt syn på uægteskabelige forhold må ikke tages som vidnesbyrd om, at øvrigheden i Ribe tog lemfældigt på løsagtighed og skørlevned. Tværtimod havde man et vågent øje rettet mod de »lokke-kede« kvinder, vel ofte socialt lavtstående kvinder, der har været mere eller mindre lette at lokke i den udsatte stilling, hvori de har befundet sig; det var i en sådan fortvivlet situation, at »en kvinde ved navn Else, som hun lod sig kalde og var en lokket kvinde«, befandt sig, da Søren Snedker og Anders Notler ved midsommertid 1575 utvivlsomt på Ribes vegne opsøgte hende hos Laurids Lundsgård, tømmermand; de adspurgte hende, »hvo der havde beligget hende og gjort hende med barn, da svarede hun dem og sagde, at engang kongen var nogen tid lang på Skanderborg, da lå en herremand hos hende; så spurgte de hende atter igen, hvad han gav hende derfor, da sagde hun, at han gav hende ikke uden to eller tre daler, hvad kunne det hjælpe«. ⁷³

Det var utvivlsomt bl.a. mod kvinder af Elses type, at regeringen 18. okt. 1555 havde søgt at skride ind ved at meddele øvrigheden i Ribe: »At vi forfarer, at mange steder udi vore købstæder findes piger, som dem lader beligge og bliver sygelige, og en part omkommer børnene eller og hemmeligt lægger dem for kirkedør; da på det at slig ukristelig handel måtte nederlægges, beder vi eder, at I tiltænker at bestille tvende gange om året nogle dannekvinder af eders borgeriske at have tilsyn der udi byen, som det sker andetsteds her udi riget udi købstæderne, om nogen tjene-stepiger eller andre ugifte kvindfolk reder til barsel, at hvor slige findes, at man dermed skal have indseende, så fosteret ikke forkommes for forsømmelsens skyld . . .«. ⁷⁴

Den meget enkle prøve bestod ganske simpelt i, at man undersøgte, om der var mælk i brysterne på de kvinder, som man kunne mistænke for at have syndet mod det noksom bekendte sjette bud.

I Ribe var dog denne foranstaltning, som det synes, allerede da kendt, således som det efter al sandsynlighed fremgår af rådstuebogen under torsdag den 12. april 1548, da Ane Andersdatter, biskop Hans Tavsens hustru, og 16 andre dannekvinder på rådhuset i Ribe undersøgte »Marine, den pige, som Ib Nielsen har lokket«, og »forkom ilde hendes livs frugt, så at hun burde straffes derfor, men for Guds og dannekvindens bønns skyld blev hun benådet, at hun skulle gøre en alvorlig pønitenz og dertilmed rømme byen inden fredag ad aften . . . eller og at sættes udi samme hægte (fængsel), som hun sad udi tilforn«. ⁷⁵

I Odense-recessen af 1539 § 40 blev det endvidere fastslået, at de, som »med åbenbarlige laster har åbenbarligt fortørnet den hellige kirke (skulle) gøre åbenbar pligt«, dvs. offentligt gøre rede for deres synd og modtage formaning. ⁷⁶

I recessen gøres der egentlig ikke forskel på mænd og kvinder i den henseende, og i det førnævnte bursprog fra Ribe gjaldt straffen for utugt i lige grad begge de syndige, og de delte således ligeligt straffen for lejemål.

Men det kunne næppe undgås, at det først og fremmest var de lokkede kvinder, der måtte møde til offentligt skrifte, da deres synd jo var åben for alverden og meget vanskeligt lod sig skjule, medens den mandlige part havde større mulighed for at fjæle sig i smug, f.eks. ved ganske simpelt at stikke af eller ved at benægte faderskabet, om det var muligt.

Man kan sikkert forestille sig, hvorledes nyfigne og vel også ofte skadefro øjne i kirken har hvilet på de bodfærdige, og det har vel tit været sådan, at ørerne så at sige har strittet på de velbjærgede, der sad i kirkestolene, for at op-

fange hvert ord i de syndiges bekendelse – synden har jo trods alt sin tillokkelse, Lucifer var som bekendt dog en af de skønne engle.

Ikke mindre end to gange i året 1601 kunne Peder Hege-
lund således i sine almanakker notere, at sådanne lokkede
kvinder måtte møde frem med deres skam for alverden,
bispens noterer nemlig under 18. juli: Tre kvinder afløste
åbenbarligt udi Sortebrødre kirke – og under 13. dec.: Fem
lokkede kvinder tagne til åbenbare skrifte.

Således som forholdene udviklede sig, skete det hurtigt,
at de lokkede kvinder blev betragtet som løstgængige og der-
gennem som farlige; derfor var myndighedernes holdning
da også helt klar, da lensmanden, borgmestre, byrådet og
de 24 mænd 1. maj 1600 vedtog, at hvis nogen husede lok-
kede kvinder, der ikke havde byøvrighedens tilladelse til at
bo i byen, skulle han ufortøvet skille sig af med dem. Hvis
forbudet ikke blev overholdt, skulle han og de lokkede
kvinder hensættes i Finkebur – et fængsel i rådhusets kæl-
der beregnet for forbrydere af lavere stand – og derefter
forvises fra byen.⁷⁷

At det ikke blot var kvinder, der i fornødent fald måtte
stå offentligt skrifte for usædelighed, kan følgende tjene
som eksempel på:

Den 20. nov. 1593 fik Ribe-biskoppen, magister Hans
Laugesen, missive om, at hr. Knud Kristensen i Eising, hvis
det virkelig forholdt sig således, at han, medens han var
trolovet med Ingeborg Lauridsdatter, havde beligget en af
sin faders piger, skulle straffes som eksempel for andre med
tilbørlig straf og poen derfor og stå åbenbart skrifte. Der-
efter måtte han efter kongens tidligere benådning dog igen
stedes til kald og gøre tjeneste ligesom tidligere; dog skulle
alt gå efter ordinansen.⁷⁸

I øvrigt spores under Frederik IIs og Christian IVs rege-
ringer en stadig stigende kurs med hensyn til strengere be-
stemmelser mod brud på den, som det synes, noget forvir-

rede seksualmoral; for på den ene side angreb reformatorerne og moralisterne den katolske kirkes krav om cølibat for de gejstlige og opfordrede til ægteskab som en kanalisering af en på det nærmeste uhæmmet kønsdrift, på den anden side satte man ind med krav om hårde straffe over for hor og anden afvigelse fra den lutherske ægteskabsmoral, der jo vanskeligt lod sig praktisere for mennesker, der af den ene eller den anden grund ikke så sig i stand til at blive gift; datidens seksualmoral bør således også ansues ud fra en social synsvinkel og må vel ses i relation til samtidens social/politiske magtstrukturer, og det spørgsmål melder sig, i hvilken grad denne seksualmoral eventuelt tjente som forsøg på at holde de lavere lag nede.

Inkonsekvent må det forekomme, at man som Luther anklagede »paven og kardinaler, biskopper, domherrer, munke, nonner osv., de, der forbyder ægteskab og fremkalder langt grueligere smuds herved og tilsøler det hellige ægteskab – dem skal Gud domfælde på hin dag. Da skal dommen ret gå for sig«. ⁷⁹ – Mange mænd blev jo netop på grund af den lutherske seksualmoral så at sige jaget i armene på de prostituerede, der trods al forfølgelse fra myndighedernes side ikke lod sig udrydde, hvor stor rædslen så end kunne være for pokker og andre smitsomme sygdomme, der trivedes i bordellernes smuds og hos de prostituerede i øvrigt.

Derfor var det også på mange måder en forgæves kamp, som byøvrigheden i Ribe – mere eller mindre helhjertet som andre byøvrigheder i Danmark – førte mod løsagtigheden, men man kunne dog henvise til, at borgmestre, råd og de 24 mænd i december 1560 havde bestemt, at hver pige, som ønskede at slå sig ned i byen, skulle erlægge en betaling til byen og årligt skatte efter 4 skilling, men hvis hun levede ukysk, skulle hun forjages fra byen. ⁸⁰

Ifølge bursprogets § 22 måtte ingen i Ribe i det hele taget optage nogen mand eller kvinde i deres huse eller boder,

medmindre vedkommende var svoren borger, eller det skete med borgmestres og råds minde »ved 10 marks brøde«. ⁸¹

Yderligere forbød borgmestre og råd i Ribe 31. aug. 1576 »nogen Riberborger eller indligger enten at huse eller helle nogen løsagtige folk eller løsgængere her udi byen efter denne dag imod kongelig majestæts brev og forbud uden borgmestres og råds vilje og vidskab, såfremt de ikke ville lide tiltale og skade derfor . . .«. ⁸²

Derfor måtte det da også forekomme noget pinligt, da borgmester Hans Fanning 24. sept. samme år »lydeligen for tingsdom gjorde sit skudsmål til for^{ne} dannemænd, om det nogen mand vitterligt er, har set, hørt og spurgt eller fornummet, at han har nogen tid haft løsagtige folk og ubekvems folk udi hans hus enten til drukkenskab eller anden utugt og uæresag eller om nogle løsagtige folk har haft deres indløb eller udløb i hans hus, nætter eller dage, lønligt eller åbenbart til nogen vanære udi hans eller hans hustrus nærværelse eller fraværelse«.

Heldigvis kunne man forsikre ham, »at han altid havde skikket og forhandlet sig og endnu skikker og forhandler sig udi hans huses regimente, som en ærlig og oprigtig mand bør at gøre, så de alle og hver udi sit sted takker ham ære og godt i alle måder«. ⁸³

Der var tilfælde, hvor man gjorde kort proces, vel fortrinsvis mod lavkastede folk, der ikke faldt til i det anerkendte moralske mønster, således som det f.eks. skete St. Lucix dag – 13. dec. – 1556, da 27 mennesker, deriblandt flere kvinder, blev udjaget af byen. ⁸⁴

Det faldt ofte i de løsagtige kvinders lod at »bære stene af by«, og i Ribe stod da også på torvet byens kag, et stort skrummel, og her hang i en lænke de to sten, der blev bragt i anvendelse ved en sådan ofte øjeblikkelig udvisning af byen. Disse sten var oprindelig ifølge stadsrettens § 14 tiltænkt kvinder, der var kommet i klammeri indbyrdes og

som straf måtte bære sten op og ned ad gaden, men nu blev de fortrinsvis brugt til smerte, skam og hån for de løsagtige kvinder, som byen ønskede at skaffe sig af med.⁸⁵

Dog, da Kirsten Eskildsdatter, født i Obbekær i Føvling sogn, men senere bosat i Kerteminde, 1. febr. 1572 »gjorde sit skudsmål til tinget (i Ribe), om der var nogen, der vidste, om hun var blevet stenet af byen; thi hun var sigtet herfor, at de dannemænd for Guds og retfærdigheds skyld ville bestå deres sandhed; da svarede de dannemænd dertil alle sammen, at det var dem aldeles uvitterligt, at der havde været nogen stenet af byen i 20 samfulde år«.⁸⁶

Det vil altså sige, at byens kagsten ikke havde været bragt i anvendelse ved den store udvisning 1556.

I øvrigt kunne man i den foreliggende sag på tinge kun bevidne, at man kendte Kirsten Eskildsdatter »for nogen tid lang, da hun boede der udi Ripæ, for en fattig ærlig dannekvinde, og aldrig de havde andet fornummet om hende end ære og godt, og ej hun kom fra byen for nogen uæresag i nogen måde«.

Det var langt fra usædvanligt, at sådan en fattig, ærlig dannekvinde så sig foranlediget til at få et skudsmål, der sagde god for hendes moralske vandel, hvad Ribe byfogeds tingbøger i al deres mangfoldighed bærer talrige vidnesbyrd om.

Men noget sådant kunne Ellen Lauridsdatter, født i Hjerting, ikke få; tværtimod måtte hun lørdag den 17. juni 1581 forpligte sig til »ved hendes sjæl, salighed og den lod, del og part, hun vil have med Gud i himmelen, at hun inden mandag ad middag inden 12 slet vil og skal rømme Ribe by og tage hendes børn med sig og aldrig komme her mere, og dersom hun eller hendes børn kommer her nogen tid herefter til byen, og de findes her og bliver pågrebet, da skal kagen blive hendes og hendes børns ret og (de skal) stubbes til kagen«.⁸⁷

Om grunden hertil kan der næppe være tvivl.

I alt blev der samme år forjaget fem prostituerede fra byen.⁸⁸ Og det var vel en udløber af denne sag, at Evert Kleinsmed sidst i juli 1581 overfaldt Anne Kristen Svarrer, da hun sammen med Anne Jeppesen kom gående på gaden i Ribe; han skældte hende ud for en æreløs skorre (erklæret) hore og larmede op over, at »hun skilte ham ved hans svend med den kvinde, han gik af byen med«, Anne Kristen Svarrer benægtede dette og »bad ham, at han skulle lade hende være til freds for Guds skyld!«

Men Evert Kleinsmed »løb til hende og slog hende på hendes mund med hans næve og slog hende omkuld og sparkede hende på hendes mund med hans fod og lå på hende og slog hende med hans næve . . .«⁸⁹ – en adfærd, som i al sin brutalitet ingenlunde var ualmindelig i datidens Ribe, hvad tingbøgerne bærer talrige vidnesbyrd om.

Og yderligere et eksempel på byens fremfærd mod mennesker, der ikke passede ind i de vedtagne normer: Den 22. maj 1595 måtte en mand og hans fire døtre »forsværg« byen, og i borgmestres og råds nærværelse forpligtede de sig på deres sjæls salighed og med oprakte fingre til, at de ikke for fremtiden ville komme til Ribe eller i en afstand af to mil fra byen og dette under deres livs og halses fortabelse »uden gengældelse eller modstand i nogen måde«.⁹⁰ – Her tilkendegaves ganske vist ikke grunden til deres bortvisning, men der kan ikke være tvivl om, at det er de fem menneskers moralske adfærd, man har anfægtet.

Sådanne eksempler som de anførte kunne suppleres med andre fra Ribe og andetsteds i landet; og det kan sikkert ikke undre, at regeringen ud fra de synspunkter, der var herskende i ledende kredse, skærpede forholdsreglerne mod løssagtighed og utugt, og vigtig var i så henseende den forordning, der 11. juni 1580 udgik til biskopperne i hele riget, og hvori det blev gjort gældende, at da både adelige og uadelige førte et forargeligt levned med bolskab og løse kvindfolk, som de holdt hos sig i deres huse uden at bryde

sig om, at de undertiden blev advaret af deres sognepræst, skulle biskopperne alvorligt foreholde alle provster og præster i deres stift at føre tilbørligt tilsyn med, at sådant forargeligt levned ikke fandt sted i deres herred eller sogn. I påkommende tilfælde skulle de hemmeligt straffe dem for deres levned og pålægge dem at forbedre sig; men hvis de alligevel ikke ville skille sig fra deres løse kvindfolk, skulle præsterne tre søndage i træk fra prædikestolen advare dem, og hvis det ikke havde den forønskede virkning, skulle de til sidst offentligt bandsætte dem, indtil de forbedrede sig. Hvis præsterne så igennem fingre med nogen – og man kunne tilføje, det kunne nok være lidt vanskeligt for en sognepræst efter forordningens bestemmelse at fare frem mod mægtige og indflydelsesrige mennesker i sognet – skulle de have forbrudt deres kald og stå kongen til rette.⁹¹

Mon det ikke er rimeligt at antage, at disse bestemmelser ikke har haft den store virkning, og at de i virkeligheden nærmest vidner om, hvor afmægtig og hjælpeløs regeringen var i den foreliggende sag?

Men regeringen gik øjensynlig trøstigt ad de én gang afstukne veje, som det fremgår af Frederik IIs ordinans om ægteskabssager af 19. juni 1582. Her fremgår det nemlig f.eks. af kapitel I § 3, der er stærkt påvirket af den strenge kalvinistiske Les ordnances ecclesiastiques de l'eglise de Geneve, af 1561, at man ikke skal tilstede dem, som retteligt trolovede, at søge seng sammen, før de var viede og »givne« sammen udi kirken«. Hvis nogen dristede sig til at handle derimod, skulle de straffes af deres øvrighed, når de af sognepræsten blev påmindede. Dersom de trolovede »ligger udi et ondt levned og forholder at lade dem vi sammen for kirkedøren, skal sognepræsten sætte sådanne en vis tid for, inden hvilken de skal komme til kirken og lade sig kristeligen vi og give tilsammen«; hvis de undlod at gøre dette, skulle han offentligt forbyde dem adgang til sakramenterne, og hvis de stadig væk ikke ville rette sig efter

bestemmelsen, »skal de for sådan deres forargelses skyld åbenbarligen sættes i band«. ⁹²

Yderligere bestemmer § 7 sammesteds, at ingen præst skulle understå sig i at trolove et par, som ikke var fra hans eget sogn, og hvis de kom andetsteds fra skulle de møde med vidnesbyrd om, at deres vilkår var af en sådan art, at det var tilladt, at trolovelse fandt sted.

Også på dette område lå den kalvinistiske lovgivning i Geneve til grund.

Det må i øvrigt være i forlængelse af denne bestemmelse samt i forbindelse med Ribe bursprog § 22, at Ribe-borgeren Kristen Bremme 14. nov. 1597 »lydelig i dag for tingsdom på borgmestres og råds befaling fordelte Hans Bunde Hjort, for han havde ladet sig vi udenbys til hans hustru er og indflyttet her udi byen imod borgmestres og råds vilje og minde«. ⁹³

Klart udtrykt var også ægteskabsordinansens bestemmelser mod jomfrukrænkerere, således som de var formuleret i lovens kapitel IV § 15:

»Og efterdi det tit er blevet befundet, at der er blevet stævnet udi rette sådanne jomfrukrænkerere, som ublueligen har skændet den ene uberygtede mø eller enke efter den anden, undertiden tre, fire eller flere, og en gudsfrygtig øvrighed ikke bør sådanne grove synder og forargelse at lade blive ustraffet, da skal den og de, som herefter udi slige grove laster og forargelse bliver befundet, ikke aleneste bøde efter loven og recessen, men og dømmes udi øvrighedens nåde og unåde og enten straffes på livet eller udi andre måder med tilbørlig, alvorlig, højeste straf, andre til eksempel og forskrækkelse«. ⁹⁴

Det kan sikkert ikke undre, at den strammere kurs, der tydeligt tegnede sig overalt i landet efter ægteskabsordinansens udstedelse, medførte, at lokkede kvinder i deres fortvivlelse ombragte det barn, der var frugten af en ulovlig omgængelse af den af kirke og stat tilsyneladende så

stærkt hævdede kønsmoral, således som det f.eks. gav sig udtryk i de forskellige forordninger mod barnemord.

Et enkelt eksempel fra Ribe: her dømte byfogden den 30. marts 1588 »Mette N. til bål og en ildret at stå for hendes foster og barn, hun omkom og kvalte og siden kastede det i åen efter sin gerning og hendes egen bekendelse både for præsterne og her i dag for tingsdom, førend hun blev dømt«. ⁹⁵

Dommen blev eksekveret samme dag, hvad der fremgår af en notits i Peder Hegelunds almanakker, hvor der under 30. marts 1588 står at læse: »Den arme kvinde blev brændt for hendes barn«. – Peder Hegelund viser her som i andre tilfælde en – kan man vistnok sige – bemærkelsesværdig medlidenhed med de mennesker, der af den ene eller den anden grund blev ramt af samfundets straffende hånd.

Men nok så mange straffebestemmelser, trusler og formaninger til tugt og ærbarhed kunne – som det nok kan ventes – ikke forhindre, at det altid skrøbelige kød gjorde sine krav gældende og tilsidesatte de verdslige og gejstlige moralisters strenge påbud.

Men selv i det, man med en måske noget problematisk ret kan kalde pænere kredse, gik utugten i svang, og her har man fra myndighedernes side øjensynligt taget mere lemfældigt på sagerne, beskyttet som synderne utvivlsomt har været ved selve deres sociale stilling, hvad f.eks. den tidligere omtalte sag med Anders Pedersen Spandet i Ribe er et ganske godt eksempel på.

Men også her knuste de strenge moralske krav menneskeskæbner, således som det eksempelvis var tilfældet med den ulykkelige Birgitte Olufsdatter, datter af rådmand Oluf Thomsen, der var anfører for byens landsknægte, der 1565 og 1567 var udkrevne fra byen for at gøre tjeneste i den nordiske syvårskrig (1563-70). – Hendes sørgelige skæbne kunne ved en anden lejlighed gøre sig fortjent til en særlig behandling.

Under de givne forhold kunne det ikke undgås, at man overalt havde opmærksomheden rettet mod næstens gøren og laden i moralsk henseende, og sladderens gik såre livligt i Ribe, hvad tingbøgerne atter giver mangfoldige vidnesbyrd om.

Sladder og bagtalelse gjorde Peder Hegelund netop til genstand for dramatisk behandling, først og fremmest i skuespillet *Calunnia*, men også i komikotragedien *Susanna*, hvori *Calunnia* – bagtalelse – var et mellemspil. De blev begge opført i Ribe 1571.

1589 var der megen »momsnak og tale« om magister Niels Sørensen Glud, lektor i teologi ved domkapitlet, og Laurids Andersen Toffelmagers datter Marine. Det så et stykke tid ret alvorligt ud for lektoren, hvis moralske adfærd øjensynligt ikke helt stemte overens med hans embedes værdighed. Han klarede dog skærene og blev 1590 gift med biskop Hans Laugesens søsterdatter Marine Pedersdatter, datter af afdøde borgmester Peder Mortensen Hegelund.⁹⁷

Det kan vist siges at være meget forståeligt, når Peder Hegelund i sine kalenderoptegnelser bruger kryptiske hebraiske tegn for at betegne de ikke så helt få unge piger, som han gik på frierfødder hos – det var i den meget sladderende by Ribe, hvor vagtsomme øjne fulgte naboens adfærd i stort og småt, nok det bedste at sikre sig mod, at uvelkomne nyfigne øjne ved at kaste et blik i kalenderne skulle bringe et og andet i omløb, som på den ene eller den anden måde kunne være til fortræd eller besvær for kalenderskribenten.

Fra den lokkede kvinde til horen og videre til skøgen var der ikke noget langt spring, så meget mere, som der, efterhånden som århundredet skred frem, var en tydelig tilbøjelighed til at lægge ansvaret for det, man kaldte utugt, over på kvinderne, og hore blev i mere eller mindre farverige sammensætninger det udtryk, som så at sige altid i Ribe lå

på tungen, når man ville bruge ukvemsord mod en kvinde, hvad der ofte skete i hidsighed, uoverlagt og i drukkenskab – man drak helt bravt i Ribe i de dage.

Mange retssager på bytinget har drejet sig om anklager mod mennesker, der har rettet beskyldninger mod kvinder »på deres ære og hæder og lempe og gode rygte«.

For naturligvis måtte sådanne ærerørige udtryk straks mortificeres, hvis de ikke skulle blive hængende ved den pågældende kvinde til skade for hende og hendes pårørende.

Det har muligvis været udtryk af denne art, som f.eks. fandtes i den »rimseddel«, som Esben Klausen, Ribe-borgeren Klaus Knudsens søn, 1586 havde tilsendt Maren, Laurids Markvardsens datter, og som han også havde »antvordet« Albret Friis, lensmanden på Riberhus, og som han måtte stå til rette for 1. juli samme år; han havde nemlig godt en uge tidligere måttet erkende, at han ikke kunne beskylde Maren Lauridsdatter for »noget, der hendes hæder, ære, lempe og gode rygte kan udi nogen måde være anrørendes«. ⁹⁸

Hvad udgangen af denne sag blev, vides ikke, men at en sådan sag kunne være alvorlig nok, måtte Jens Jørgensen, født i Gram by, sande; han måtte på Ribe byting bekende, at han med urette havde fremsat ærerørige beskyldninger mod Marine, Kristen Lausens enke – det var sket i drukkenskab og misforstand. Han blev dømt til at forlade Ribe by et år, og hvis han kom til byen inden denne tid, »bepligtede han sig til at have forbrudt hans hals«. ⁹⁹

Men det blev naturligvis, nu da pokkeren så at sige lavede om på alt, især de prostituerede, opmærksomheden var rettet imod, og det var især dem, der måtte holde for i disse den strenge morals dage.

Den katolske kirkes og i det hele taget det middelalderlige samfunds stilling til prostitutionen havde været meget lemfældig.

Den hellige Augustin havde tydeligt udtrykt, at man, hvis man afskaffede prostitutionen, ville fremkalde seksuelt kaos, eller som han skrev: »Fjern skøgerne fra det menneskelige samfund, og du vil forstyrre alt med tøjlesløshed«. – Og selv om man ikke ligefrem havde støttet prostitutionen fra myndighedernes side, ja ofte endog så skævt til den, accepterede man i virkeligheden skøgevæsenet som et nødvendigt onde, noget, som de sociale forhold havde fremkaldt, og som så at sige måtte være indbygget i samfundsstrukturen.¹⁰⁰

Men den nye sygdoms fremkomst ændrede imidlertid på afgørende punkter dette forhold, og det er muligvis en følge af den nye folkesyge, der rasede med så stor voldsomhed, at der så tidligt som i 1496 over hele Danmark blev udstedt befaling om, »at almindelige (offentlige) kvinder og skøger skulle bære på deres hoveder en fordelt hue, halvt rød og halvt sort, og intet klæde bedre end deventersk og intet lærred bedre end alenen for 1 sk.«.¹⁰¹ Fra gammel tid havde det – i hvert fald ude i Europa – været kendt at udskille de prostituerede fra andre mennesker ved at påbyde dem en bestemt klædedragt.¹⁰²

I Malmø blev nu desuden de prostituerede henvist til et særligt kvarter, en foranstaltning, der i øvrigt synes at være truffet over hele landet; endnu i Kristian II's købstadslov af 1521 blev det bestemt, at »menige løse kvinder« gerne måtte bære så gode klæder, som de nu havde råd til, dog ikke kåber, »på det man dem kende kan for andre dannekvinder«, og det var forbundet med dødsstraf at øve vold mod dem; der blev anvist bestemte kvarterer som deres tilholdssted.¹⁰³

Allerede 1523 ophævede Frederik I denne lov, og der spores nu en stærkt ændret holdning til de prostituerede ved en bestemmelse, der fastslog, at »ingen kvinde, som ligger åbenbart i skørlevned, måtte bo mindre end 80 favne fra St. Anna hospital«. ¹⁰³

Og nu tog jagten på skøgerne fat, senere så ihærdigt anført af Sjællands biskop Peder Palladius, der i sin visitatsbog kom med den så bekendte bandbulle mod dem:

»Nu sidder vel end mangel skarns skøge både udi købstad og på landsby, der du må vel vogte og vare dig for. Hun har ondt øl i hendes kande. Drikker du det af med hende, du får både skam og skade, og bærmæn bliver til pokker og andet ondt, som jeg vil ikke nævne for skams skyld. Så at de unge karle, der løber til hende, som en hob hunde, med orlov at sige, løber til en tæve, de skulle på det sidste nedsmøres og blive fordærvede. Hvor mange bliver så fordærvede af onde kvinder!«¹⁰⁴

Derfor måtte det da også lyde meget alarmerende, da der kom det onde udsagn i omløb om den adfærd, der blev lagt for dagen i Karen Hansdatters hus i Ribe.

Arne Olsen, født i Oslo, og Jon Lånsen, født ved Frederiksstad i Norge, kunne nemlig fortælle, at Olaf Haraldsen, bosiddende i Frederiksstad, havde sagt, at han havde været i Pillestræde i Amsterdam i det argeste horehus, som findes, men han havde aldrig været i argere horehus end det, som var i Hans Maltesens hus i Ribe, og som Karen, Hans Maltesens hustru, boede i, og han havde ikke noget steds set, at det var gået til på den måde, som det gik til i Karen Hans Maltesens hus.

Det var ikke Hans Maltesen, der tog affære over for den i høj grad opsigtsvækkende beskyldning, men derimod Hans Henriksen Guldsmed, der var fader til Karen Hans Maltesens, og det var da også ham, der sørgede for, at sagen kom for bytinget 3. juli 1581.

Arne Olsen og Jon Lånsen bevidnede da hver især på deres sjæls salighed og med oprakte fingre, at Olaf Haraldsen havde omtalt Karen Hansdatter og hendes hus som ovenfor anført, men samtidig kunne de, støttet af Oluf Laursen og Anders Nielsen Ladegård, bevidne, at når de på den dannemand Malte Hansens vegne både årlige og silde

havde besøgt den dannekvinde Karen Hans Maltesens, da havde den dannekvinde givet dem øl og mad i rette tid, og de havde aldrig hørt eller set nogen utugtig eller ubekvem handel til hende eller hendes piger, tværtimod takkede de hende hver især ære og godt som en from dannekvinde og hendes piger med.

Dagen efter var det Oluf Haraldsens tur til at komme med sit besyv i retten, og havde han tidligere over for sine landsmænd på det groveste sværtet Karen Hansdatter, var der nu ingen grænser for, hvor tilfreds han var med samme dannekvinde, og da Hans Henriksen Guldsmed foreholdt ham Arne Olsens og Jon Lånsens vidnesbyrd, slog han det hele hen – det var ganske simpelt løgn, hvad hans landsmænd havde duttet ham på.

Til al overflod kunne også Malte Hansen bestå, at han ikke kunne beskyldte sin svigerdatter andet end ære og godt, og således kunne Karen Hansdatter øjensynligt med æren i behold trække sig ud af sagen i det år, da fem kvinder som skøger blev forvist fra byen.¹⁰⁵

Året efter kom der artige ting for dagen i sagen med Anne Jørgen Kimers; for, som det fremgår af tingbogen for 1582, »opholdt hun det slemme og utugtige kompagnis handel og rufferi«, både med den tyv Niels Jensen, født i Vilslev, og hans kone Bodil Andersdatter, datter af Anders Kejser i Jested, »og solgte og drak med dem, hvad de stjal og udtog af kirker, de opbrød, med megen anden utugtighed og løvsagtighed, som hun brugte i sit hus, horeri og andet«.

Og samtidig kom det for dagen, at den skøge Karen Lasdatter, datter af Las Worm i Århus, havde givet den omtalte tyv Niels Jensen fra Vilslev en kniv og en sekser (vel en lang kniv) og ville have hjulpet ham ud af Bøddeliet – fængslet i den stenbygning, der var byens ældste rådhus – til spot og vanhæder for byen.

De to kvinder blev hudstrøget til kagen på torvet i Ribe,

hvorefter de blev forvist fra byen med påbud om ikke at komme den på seks mil nær ved deres halses og livs fortabelse uden al nåde.¹⁰⁶

Den 20. juli 1591 ønskede Jep Therkelsen i Brendstrup et vidnesbyrd af Hans Madsen Hakkelsesmand i Ribe, »om han nogen tid havde set eller fornummet nogen uæresager til ham lønligt eller åbenbarligt at have bedrevet nogen utugtig handel, samkvem eller slem løsagtig omgængelse med den bøddels skøge Bodil Pedersdatter . . . eller med nogen andre skarns kvindfolk her udi byen eller uden byen« – og det fik han, men sagen rumlede i øvrigt videre; for i 1597 bekendte to kvinder, at Knud Mortensen i Brendstrup havde bestukket dem til at aflægge falsk vidnesbyrd om, at Jep Terkelsen havde haft med den »bøddels hore ved navn Bodil Svarens at gøre«. ¹⁰⁷

I tingbøgerne for 1596 findes anført en kvinde ved navn Communis Maren-Fælles Maren; mon der ikke bag dette skjuler sig en offentlig kvinde, der trods alt har vist en så diskret adfærd, at hun har kunnet accepteres af myndighederne i byen?¹⁰⁸

Der var i øvrigt mange steder i Ribe, hvor man, når dagens travle arbejde var endt, kunne drikke et krus øl eller andet, der kunne husvare sjælen – af tingbøgerne fremgår det, at det efter mørkets frembrud ikke var så lige en sag at komme ind de pågældende steder, man måtte banke på for at give sig til kende – og der var på den måde egentlig mange steder, hvor der var ganske god lejlighed til at bedrive mørkets gerninger, uden at det alt for åbenlyst kom til offentlighedens og dermed heller ikke til myndighedernes kundskab. De to store markeder St. Hans markedet og Vor Frue marked i september kunne nok give anledning til en ikke ringe grad af usømmelighed, hvad tingbøgerne bærer ikke så helt få vidnesbyrd om.

Det var øjensynligt ikke forbundet med særlig store vanskeligheder at skeje ud på den ene eller den anden måde i

det 16. århundredes Ribe, og syntes man, at der ikke var de rigtige muligheder i Ribe by, var der det i byens omegn, hvorfor der da også den 22. nov. 1581 udgik kongeligt missive til lensmændene på Riberhus og på Hansborg om sammen at være opmærksom på, at der i Tørning len og på krongodset under Riberhus i samme område fandtes mange kroer, hvor der holdtes ølsalg, hvad der gav anledning til megen uskikkelighed, drukkenskab, horlevned, mord og anden synd. Det henstilledes til de to lensmænd at indskrænke kroernes antal¹⁰⁹ – og det var nok det eneste, man kunne gøre under de givne forhold; om moralen blev bedre af den grund, er en anden sag, som man nok har ret til at stille sig tvivlende overfor, og det kan i den henseende være vanskeligt at forstå hensigtsmæssigheden i, at en mand i 1611 over for borgmestre og råd i Ribe forpligtede sig til under sin halses fortabelse at holde sig borte fra løsgæstige huse om natten.¹¹⁰ Den megen tale om dødsstraf i forbindelse med de anførte sager seksualmoraliske spørgsmål vedrørende skal man nok ikke tage for tungt på, det blev som oftest ved truslerne, dog med en undtagelse, nemlig når det gjaldt blodskam; for som en meget alvorlig forbrydelse betragtede man kønsforbindelse mellem og med nært beslægtede.

Den kanoniske ret havde udvidet romerrettens bestemmelser om forbud mod ægteskab inden for bestemte slægtsskabsgrader, således at beslægtede eller besvogrede personer ikke måtte indgå ægteskab. Disse ægteskabssager blev fra det 13. århundredes begyndelse behandlet af særlige gejstlige domstole, og sagerne blev øjensynligt ikke taget så alvorligt, at man appellerede til den verdslige magt med hensyn til strafudøvelse mod eventuelle forseelser på dette område.

Dog blev det ifølge privilegiet for Lund 1479 bestemt, at for fremtiden skulle livs- og legemsstraffe for *kætteri*, der

bl.a. også omfattede kønsforbindelser inden for forbudte ægteskabsgrader, overdrages til den verdslige magt.

Dette medførte bl.a., at en mand i 1507 blev brændt for åbenbart kætteri, da han havde stået i forhold til sit søskendebarn, havde begået blodskam, der efter datidens opfattelse omfattede videre slægtsskabsgrader end nu.¹¹¹

I kirkeordinansen af 1539 blev det således fastslået, at der for fremtiden ikke måtte tilstedes ægteskab i det tredie led »på det der må holdes den høviskhed og naturlige bly-somhed til slægten, som her til dags af vore forfædre har været holdt«,¹¹² og dette forbud blev gentaget i Frederik IIs ægteskabsordinans af 19. juni 1582, hvor de forbudte ægteskabsgrader blev bestemt som 1., 2. og 3. led, »som er søskende, søskendebørn og næstsøskendebørn«.¹¹³

Og straffen for brud på disse bestemmelser var hård. Peder Hegelund kan således i sin almanak under 26. juni 1602 meddele, at en kvinde var blevet brændt på grund af blodskam med en broder – hvad der ikke nødvendigvis betød, at det var hendes egen broder, hun havde stået i forhold til, men blot til to mænd, der var brødre.

I 1608 var lensmanden på Riberhus øjensynligt i tvivl om, hvorledes han skulle forholde sig med forskellige personer i lenet, »der desværre har understået sig til at bedrive blodskam«; han fik ved kongeligt missive samme år at vide, at han skulle lade et par unge mennesker, der var hjemmehørende i V. Horne herred og øjensynlig i deres ungdommelighed var ganske tåbelige, afsone sagen med en rimelig pengebøde, medens et andet par, der var hjemmehørende i Tange ved Ribe, og en person på Fanø og den kvinde, som han to gange havde besøvet, skulle straffes på deres hals efter lovlig proces til advarsel for andre ubesindige folk.¹¹⁴

Den omtalte fannik må være den mand, som Peder Hegelund i sin almanak omtaler under 11. maj 1608 i notitsen:

»Jep Nielsen, en fiskendskarl, blev ført til Fanø at skulle

halslugges efter K.M.ts brev, fordi han havde lokket tven-
de søskendebørn, så og den ene kvinde, som han havde
lokket første gang og sidste gang«.

Og for at understrege det dystre indhold i notitsen har
Peder Hegelund ude i margenen tegnet to sværd.

Hans Jørgensen Munk til Visselbjerg, der som dreng
havde haft sin gang som kostelev-convector i Peder Hege-
lunds hus, blev 30. maj 1616 foran Københavns slot hals-
hugget, fordi han år tilbage havde stået i forhold til tre
kvinder, der var søstre; de to af søstrene blev efter over-
leveringen henrettet på Kasthøj i Alslev sogn.¹¹⁵

Alle disse så at sige selvforstærkende udslag af en ny
kønsmoral havde som grundlag rædslen for den nye folke-
sygdom, der gjorde den smittede og dem, som man antog
for smitekilden, de prostituerede, til pariaer i samfundet.
Men så stærk var følelsen af ægteskabets ukrænkelighed,
at ingen af ægtefællerne kunne forlange skilsmisse, hvis
den anden part efter ægteskabets indgåelse pådrog sig den
nye sygdom, der i den henseende blev samstillet med spe-
dalskhed.

I overensstemmelse med Niels Hemmingsens Libellus
fastslog ægteskabsordinansen af 1582, kapitel VI, § 3 nem-
lig: »Dersom hustru eller husbonde falder udi nogen be-
smittelig syge som spedalskhed eller frantzoser, da bør dem
ikke derfor at skilles ad, men lide det tålmodigen som det
kors, Gud dem har pålagt. Dog er det udi sig selv kristeligt,
at den, som med slig sygdom er belagt, ikke begærer at
smitte den anden«.

Men loven foreskrev dog i kapitel VI, § 4, at hvis hustru-
en eller husbonden før ægteskabets indgåelse var besmittet
med spedalsk syge – og altså også pokker – og ikke havde
»det åbenbaret, før de kom sammen i ægteskab, men at
den ene derefter har fordærvet den anden, da må den, der
sådan er bedragen, vel skilles fra den anden«.¹¹⁶

Det var øjensynligt for at sikre sin søster mod alle ube-

hagelige overraskelser i den henseende, at Laue Gregersen på Ribe byting 14. febr. 1611 varetog sin søsters interesser, da han tilspurgte Knud Mikkelsen, født i Havrevad, »om han vidste sig fri for smitte og sygdom, som han har ligget under bartskærs hænder. Dertil svarede for^{ne} Hans Mikkelsen og sagde, at han ikke vidste sig fri for samme smitte og sygdom, som han sagde at have fået af løsagtige og skidne kvinder, men var deraf så vanfør, at han trøstede sig intet med at begive sig udi giftermål med nogen kvinde efter denne dag i nogen måde, meden han befinder sig derudi aldeles uduelig, så han vil intet befatte sig med Karine Gregersdatter udi nogen måde«. ¹¹⁷

Ikke sært, at man under sådanne forhold ønskede at komme al sladder i forkøbet, som det f.eks. var tilfældet med Bodil Pedersdatter, der på bytinget i Ribe 25. august 1568 fik vidnesbyrd om, at det var med urette, at Hans Nielsen i Skærbæk påstod, at Hans Bartskær i Ribe »havde taget hende for pokker«, da bartskæreren kun vidste at have behandlet hende for en dårlig arm. ¹¹⁸

Så meget mere forståelig er denne og andre henvendelser til bytinget, som det under de givne forhold egentlig var meget naturligt, at man havde et vågent øje med sygdomssymptomer, der kunne tydes som vidnesbyrd om pokker, således som det f.eks. var tilfældet med skibsbygger Hans Olufsen i 1569, men et par kolleger kunne for bytinget oplyse, at de ikke havde iagttaget sygdom eller bræk hos ham, undtagen at der undertiden løb vand fra hans kindben; til beroligelse kunne de meddele, at han altid havde passet sit arbejde og altså var et stabilt menneske, hvad der øjensynligt har virket tilfredsstillende for Bonde Pedersen, byens kæmner, der på byens vegne modtog vidnesbyrddet herom. ¹¹⁹

I 1574 fremgik Oluf Troelsen Kimer på bytinget »Anders Rasmussen, Kristen Sørensen Bartskærs svend, at bestå om den byld, han heler og læger hans hustru; da sva-

rede han (Oluf Troelsen) dertil ved sin helligåndsed og sagde, at den byld hun har, er ikke pokker eller frantzoser eller anden smitte, der nogen kan fange besmittelsesskade eller fordærvelse af udi nogen måde, men er ikkun ellers en slem byld i sig selv; for den sags skyld turde han vel ligge hos for^{ne} Oluf Troelsen sig uden skade eller besmittelse i nogen måde«. ¹²⁰

Endnu flere eksempler kunne tilføjes.

Behandlingen af den ny folkesygdom blev først og fremmest varetaget af bartsværere, barberer og skarprettere, og de satte ind bl.a. med anvendelse af kviksølv blandet op med salve, hvad der fra gammel tid var anset for at være et virksomt middel mod skab og hududslæt, ¹²¹ og netop kviksølv kunne renæssancetidens store læge Paracelsus anbefale som et virksomt middel mod pokker. ¹²²

Man advarede dog mod alt for ivrig anvendelse af kviksølv ved behandlingen af sygdommen på grund af dette metals giftighed, og meget betegnende er, at kviksølvindholdet i et af nøglebenene på det kvindeskelet, der er fremdraget ved Æbelholt kloster, indeholder så meget kviksølv, at det er rimeligt at antage, at den unge syfilistiske kvinde, hvis sygdom skelettet giver så stærkt et indtryk af, er død af en kviksølvforgiftning, der må anses som resultatet af en kur med dette lægemiddel. ¹²³

Et afkog af guajaktræet – lignum guajum – der vokser på De vestindiske Øer, toges efter 1508 i anvendelse som lægemiddel mod den ny sygdom og blev bl.a. stærkt anbefalet af den bekendte tyske ridder Ulrich v. Hutten. ¹²⁴

Desuden anvendte man kirurgiske indgreb med anvendelse af ætsningsmidler og brændjern. ¹²⁵

De bartsværere, badere, lægekoner m.m., som man stort set overlod behandlingen af den frygtede sygdom, kunne drage nytte af de ikke så få lægebøger og syfilistraktater, der kom med oplysninger om, hvorledes sygdommen skulle behandles – om patienterne har haft megen gavn af de

mange lægemidler og behandlingsmetoder er en anden sag. Kviksølvkuren og andre kure kunne jo højst fjerne nogle symptomer, men ikke ramme ondet i dets rod.

På dansk er der fra før og lige efter midten af det 16. århundrede bevaret to lægebøger, hvori man kunne finde vejledning om behandling af pokker: den ene er den tidligere omtalte Christiern Pedersen: En nyttelig lægebog for fattige og rige, der udkom i Malmø 1533, og den anden er skrevet af den tidligere omtalte humanist Henrik Smith: Henrik Smids tredie urtegård, ordelige og flittelige tilhobe samlet af de bedste og lærdeste lægers bøger, indeholdendes nogle skønne og udvalgte lægedomsstykker, som gavnlige er for adskillige sygdomme, som menneskene vederfares og hænde kan over det ganske legeme fra hovedet til fødderne. Udg. 1557.

Christiern Pedersen var egentlig ikke læge, men har øjensynligt samlet noget stof sammen rundt omkring fra, og han råder bl.a. til at bruge afkog af guajaktræet, der dels kan bruges til at smøre med, dels til at drikke, alt efter nærmere anvisning – guajaktræet er nemlig efter forfatterens mening »den bedste og ypperster lægedom, som nogen tid funden er for pokker«. ¹²⁶

Heller ikke Henrik Smith har nogen lægelig uddannelse, og også hans lægebog er et kompilatorarbejde, som bogens titel jo også tydeligt angiver.

Om pokker eller frantzoser skriver han bl.a. i kapitel 106: »Pokker de har almindelig gerne deres begyndelse af det forgiftige onde forbrændte melankolske blod (de kommer og vel iblandt med af de andre væsker), hvilket som giver sig til leveren, og hun driver det fra sig vædelige ind imellem huden og kødet og først til den lønlige lem og for i panden næst op til håret, og der giver de dem almindelig gerne først til kende«. ¹²⁷

Det var altså kun en modstandskraftig lever, der – således som den almindelige opfattelse var i datiden – kunne

hindre, at sygdommen bredte sig til hele legemet,¹²⁸ og når forfatteren skriver, at sygdommen giver sig til kende i panden, må der være tale om den såkaldte corona Veneris – Venus-kronen – syfilitiske sår i panden.

Karakteristisk for pokker var efter Henrik Smith uden »stor hovedværk og ondt udi halsen, pine udi skuldrene«, derfra kom der smerter i arme, ben og »omsider udi alle lemmer«, patienten fik så stor pine i lemmerne, »at man ikke gider rørt dem«. – »Huden svider på dem, ligesom han var brændt med nælder, og om natten har man større pine end om dagen«. ¹²⁹

Og ellers oplyser han om, at pokker kan behandles med drikke-, bade-, smøre- og røgekure i forbindelse med diæt og hvile.

Lettere angrebne foreskriver han sirupper af forskellig art, som den syge skal drikke, dertil forskellige piller til at »rense blod og uddrive det forbrændte onde blod« – det, der efter datidens mening var blandet med sort galde – og anden ond væske, hvoraf pokker og anden hudens urenhed kommer«.

Dertil kom så bade- eller rettere svedekure, med f.eks. varm skarp lud og enebærris; den syge skulle sidde nøgen på et sæde anbragt over et kar med de nævnte ingredienser, der var anbragt i en kedel, »så at der er et stort hul i samme sæde og andre små huller« – den syge skulle være dækket til, »så at lugten og varmen kommer ingen steds ud«, men den syge skulle have hovedet frit.¹³⁰

Der må med andre ord være tale om det, som Peder Hegelund i sin almanak under 21. dec. 1604 kalder et tørbad; her skriver han om sin dødssyge søn magister Jens Pedersen Hegelund: »M.Ienß, min søn, brugte tørbad udi oen (ovn)«.

Henrik Smith anbefaler yderligere i sin lægebog nogle salver, først nogle uden kviksølv og »siden de, som stærkere er og med kviksølv beredes«. ¹³¹

Om røgbad skriver han: »Den syge skal sættes udi et tørt kar, dog så at han har hovedet udentil, så skal den vel tiltættes med klæder, og udi samme kar skal sættes et bækken med gloende ild, som vel tændt er og er uden røg; på samme vel tændte ild skal der lades et af disse efterskrevne pulvere, så at røgen heraf kan komme omkring den syge, og denne røg skal således bruges udi tre eller fire dage, indtil man ser, at væsken begynder at flyde; thi den syges mund flyder på somme, ligesom det gør på dem, som nedsmøres, og man skal handle med den syge, ligesom han var nedsmurt«. ¹³² Det må nok være disse og vel andre lægebøger, som Ribes ret omfattende bartskærerlav har betjent sig af, når eller hvis dets medlemmer gav sig i lag med at forsøge at helbrede for pokker.

En enkelt af Ribe-bartskærerne, den bekendte temperamentsfulde, hidsige og trættekære, men driftige og på fagets vegne såre nidkære Hans Kristensen Bartsvær, hvis navn ofte findes nævnt i tingbøgerne, udgav i 1596 i Slesvig hos bogtrykkeren Niclaus Wegener: En liden bog om allehånde sygdom, som menneskene mangfoldeligen kan vederfares formedelst vores første forældres syndefald udi Paradis, som er årsagen, at vi undfanges i synd og fødes syndige mennesker til denne verden. 51. psalm.

Man vil dog forgæves i denne 287 sider store bog i kvartformat lede efter noget lægemiddel, der tager sigte mod den ny sygdom; ganske vist findes der et afsnit med overskriften Ukyskheds leg, hvor forfatteren bl.a. med støtte hos især arabiske læger skriver om »kærligheds gerninger«; men der står her ikke noget, der direkte tager sigte mod pokker.

Om »kærligheds gerninger« skriver han, at de er sunde for legemet, når de, som autoriteterne mener, udføres med måde – »sådanne mådelige ukyskheds leg fordriver disse efterskrevne sygdomme allesammen«, og disse sygdomme opregnes så, og de er sandelig ikke få. ¹³⁸

Umådeholden afholdenhed – og her må forfatteren helt være på linie med reformatorerne – og »denne samme gerningers umætsomhed« er i lige grad farlige for sundheden; han anfører Avicenna, der foreskriver, »at ingen mand skal bruge sådanne ukyskheds leg i andre måder, end den rette natur foreskriver og udkræver, ellers fører sådanne gerninger menneskene stor bræk og skade på både til liv og sjæl. Derfor blive en mand for sig selv en mand og ikke for en ringe lyst eller en kvindes vilje at efterfølge og derover fortabe både liv og sjæl. Herpå skal I tænke, som lader eder finde dag og nat i mange sælsomme selskab«. ¹³⁴

For som der også står at læse hos Hans Kristensen Bartskær: . . . »ingen synder kommer flere mennesker til helvede end for ukyskhed«. ¹³⁵

Og det er vist ord så sande, som de er sagt!

NOTER:

1. A. L. Faye: Om syfilis' epidemiske optræden i Europa i slutningen af det femtende årh. (Skrifter udg. af Videnskabs-selskabet i Christiania, 1909 I. Matematisk-naturvidenskabelig klasse, nr. 4), s. 1ff.; Edv. Gotfredsen: Medicinens historie, 1964, s. 184f.; Folke Henschen: Sygdommens historie, 1965, s. 123f.; samme: Syfilis' ursprung och äldsta historia (Medicinhistorisk Arsbok, 1965).
2. Kindler: Literatur Lexikon X, s. 9176.
3. Gotfredsen anf. skr., s. 184.
4. Smst., s. 185.
5. Henschen: Syfilis' ursprung, s. 5.
6. Faye anf. skr., s. 33; Kulturhist. leks. for nordisk middelalder XVII, sp. 601.
7. Faye anf. skr., s. 33.
8. Gotfredsen anf. skr., s. 184; Kulturhist. leks. XVII, sp. 601.
9. Faye anf. skr., s. 35; Kulturhist. leks. XVII, sp. 601. Ove Brinch: Historiske portrætter, 1958, s. 51f.
10. Faye anf. skr., s. 31.
11. Brinch anf. skr., s. 11f.
12. Henschen: Syfilis' ursprung, s. 4; Faye anf. skr., s. 31.

13. Vilh. Møller-Kristensen: Bogen om Æbelholt kloster, 1958, s. 197.
14. Faye anf. skr., s. 34.
15. Christiern Pedersen: En nøttelig legebog for fattige og rige, Malmø 1533, forordet.
16. Møller-Kristensen anf. skr., s. 196.
17. Henschen: Sygdommenes hist., s. 129.
18. Christiern Pedersen anf. skr., s. 86.
19. Henrik Smids tredie urtegård etc., 1557, s. 132.
20. Rom. 6. 23.
21. Skrifter af Paulus Helie, udg. af det danske sprog- og litteraturselskab ved Marius Kristensen, 1933, s. 12.
22. V. A. Secher: Corpus constitutionum Daniæ I, s. 369; se i øvrigt reg. her.
23. Paulus Helie anf. skr., s. 13.
24. Dansk biogr. leks.; Hugo Matthiessen: De kagstrøgne, 1919, s. 35.
25. Peder Palladius' visitatsbog ved Helge Haahr, 1940, s. 138f.
26. Danske Magazin 4. rk. I, s. 194.
27. Troels-Lund: Historiske fortællinger II, 1911, s. 44f.
28. Visitatsbog, s. 155.
29. Smst., s. 154.
30. H. F. Rørdam: Danske kirkelove I, 1883, s. 350.
31. Smst., s. 12; Troels-Lund: Dagligt liv i Norden XII, 3. udg. 1908, s. 164f.
32. Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger på Christian III's tid, udg. af Troels Dahlerup I, 1959, s. 35.
33. Danske kirkelove I, s. 135. Uddrag af Christian III's odenske reces.
34. Secher: Corpus I, s. 40.
35. Troels-Lund: Hist. fort. II, s. 45.
36. J. Kinch: Ribe bys historie II, 1884, s. 578.
37. Ribe rådstuedombøger 1527-76 og 1580-99, udg. ved Erik Kroman, 1974, s. 14f.
38. Smst., s. 73.
39. Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, 1940, s. 527.
40. Danske kirkelove I, s. 108.
41. Smst., s. 198.
42. Smst., s. 259.
43. Ribe byfogeds tingbog 1571-73, Landsarkivet i Viborg, s. 139r.
44. Troels-Lund: Dagligt liv XII, s. 173.
45. Danmarks riges breve 2. rk. II, s. 118f. § 27 dog efter Fra Ribe Amt XVIII, s. 151.
46. H. Matthiessen anf. skr., s. 36f.; Troels-Lund: Dagligt liv XII, s. 86ff.
47. Danske kirkelove I, s. 12.
48. Smst., s. 81.

49. Smst., s. 275.
50. Secher: Corpus I, s. 41.
51. Nye Danske Magazin II, s. 268.
52. Kinch II, s. 673.
53. Rbt. 1586, s. 161r.
54. Kinch II, s. 676.
55. Smst., s. 890.
56. Rbt. 1571-73, s. 92r.
57. Rbt. 1573, s. 70.
58. Rbt. 1573, s. 83.
59. Om rådmandsønnerne se P. Adler: Efterretninger om Ribe (Ribe kathedralskoles program 1844, s. 50f.; Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 219ff.
60. Rbt. 1597, s. 12v.
61. Adler anf. skr., s. 51.
62. Rbt. 1597, s. 127r.
63. Smst., s. 219.
64. Rbt. 1598, s. 164r.
65. Rbt. 1599, s. 80r.
66. Smst., s. 148v.
67. Smst., s. 236v.
68. Smst., s. 242.
69. Kinch II, s. 88.
70. Rbt. 1606, s. 25.
71. Rbt. 1586, s. 132v.
72. Rbt. 1589, s. 165r.
73. Rbt. 1575, s. 20.
74. Danske Magazin V, s. 253f.; Kanc. brevbøger 1551-55, s. 403.
75. Ribe rådstuedombøger, udg. ved E. Kroman, s. 22f.
76. Kirkelove I, s. 71.
77. Kinch II, s. 603, 688.
78. Kb. 1593-96, s. 176.
79. Troels-Lund: Dagligt liv XII, s. 153.
80. Kinch II, s. 688.
81. Nye Danske Magazin II, s. 266.
82. Rbt. 1575-76, s. 190.
83. Smst., s. 204.
84. Kinch II, s. 687f.
85. Smst. I, s. 629, II, s. 574.
86. Rbt. 1571-73.
87. Rbt. 1581, s. 62.
88. Kinch II, s. 688.
89. Rbt. 1581, s. 88.
90. Rbt. 1595, s. 53v.
91. Kirkelove II, s. 310f.; Kb. 1580-83, s. 92.
92. Secher: Corpus II, s. 278.

93. Rbt. 1597, s. 189r.
94. Secher: Corpus II, s. 285.
95. Rbt. 1588, s. 45r.
96. Rbt. 1589, s. 13r, 15v, 35r.
97. Kinch II, s. 317.
98. Rbt. 1586, s. 67v.
99. Rbt. 1597, s. 45r.
100. H. Matthiessen anf. skr., s. 7.
101. H. F. Rørdam: Monumenta historiæ Danica I, s. 607.
102. H. Matthiessen anf. skr., s. 19.
103. Kulturhist. leks. VII, sp. 507; H. Matthiessen anf. skr., s. 26.
104. Troels-Lund: Dagligt liv XII, s. 162f.
105. Rbt. 1581, s. 73r.f.
106. Rbt. 1582, s. 64r.
107. Rbt. 1591, s. 90r, 1597, s. 41r.
108. F.eks. Rbt. 1596, s. 89v.
109. Kb. 1580-83, s.398.
110. Adler anf. skr., s. 47.
111. Kulturhist. leks. VII, sp. 370f.
112. Kirkelove I, s. 74.
113. Secher: Corpus II, s. 279.
114. Kb. 1603-08, s. 673f.
115. Fra Ribe Amt XIII, 1952-55, s. 206ff.
116. Secher: Corpus II, s. 293.
117. Rbt. 1611, s. 10v.
118. Rbt. 1568, s. 3r.
119. Rbt. 1569, s. 99.
120. Rbt. 1574, s. 248.
121. Kulturhist. leks. IX, sp. 562.
122. Gotfredsen anf. skr., s. 186.
123. Møller-Kristensen anf. skr., s. 198.
124. Faye anf. skr., s. 18.
125. Gotfredsen anf. skr., s. 186; E. Bastholm: Sygdomme i Danmarks middelalder, 1942, s. 44f.
126. Anf. skr., s. 87.
127. Smst., s. 132.
128. Faye anf. skr., s. 41.
129. Anf. skr., s. 132f.
130. Smst., s. 135.
131. Smst., s. 135f.
132. Smst., s. 137f.
133. Anf. skr., s. 159f.
134. Smst., s. 163.
135. Smst., s. 161.